

27.29i

93/99

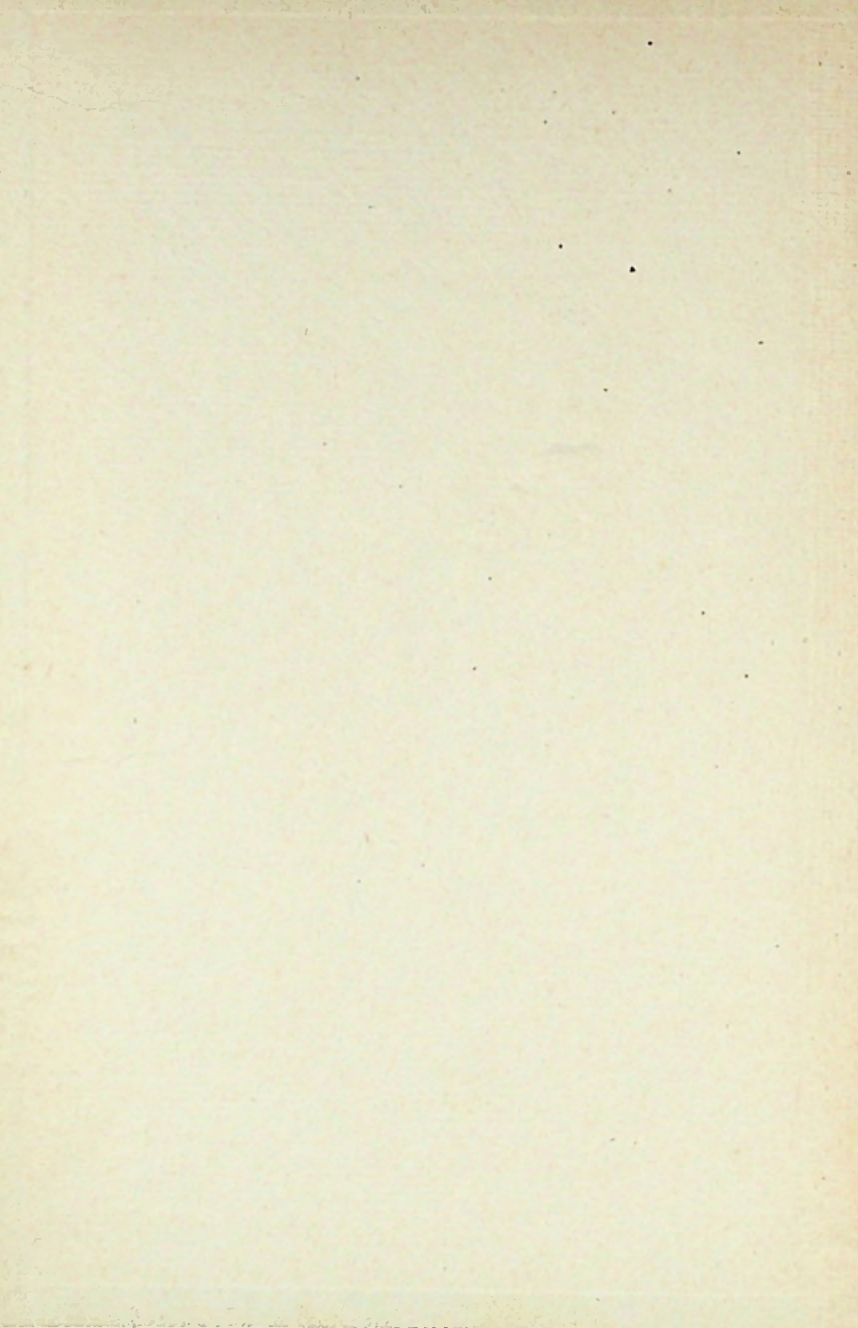
217 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 217

ШАРЛ ДИЛ

ВИЗАНТИСКЕ СЛИКЕ

ДРУГА КЊИГА

Инв. бр.

27. 291

Презиме и име писца:

Мл, Марл

Сигнатура

840 93 / 99

НАСЛОВ ДЕЛА:

Византијске слике

Место и година издања:

Београд 1929

Број карте
читаоца

Датум
враћања

Примедба

Број карте
читаоца

Датум
враћања

.При

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДСМАНОВИЋ"
ЛЕСНОВАЦ

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXXII. Бр. 217.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

ШАРЛ ДИЛ

Бр. 27.291

Струка 93/99

ВИЗАНТИСКЕ СЛИКЕ

Превела с француског
ОЛГА КОСАНОВИЋЕВА

ДРУГА КЊИГА

БЕОГРАД
НАРОДНА ШТАМПАРИЈА, ПОЕНКАРЕОВА 22
1929

ШАРЛ ДИЛ

У доба Луја XIV, када је Француска била до-стигла веома висок степен политичког и културног развика, јављају се у Француској, под утицајем успомена на велику епоху експанзије француског елемента у позном Средњем Веку у Предњој Азији и југоисточној Европи, и почеци студија византи-ске прошлости. Велики научењаци XVII столећа, исто тако извршни историчари као и темељити фи-лолози, почели су, у вези са проучавањем францу-ске историје позног Средњег Века, истраживати и историју Византиске Империје, проучавати разви-так њених политичких, друштвених и културних установа, те творевине византиске литературе. Ре-зултат њихових опсежних и дубоких научних истраживања била су фундаментална дела, која у главном ни данас још нису надмашена нити заме-њена. Међу овим француским научењацима најиз-стакнутија личност је Шарл ди Френ (ди Канж), један од највећих научењака свих времена, који је дао прву на научној основи израђену историју Ви-зантије.¹⁾

После застоја у византиским студијама, који је владао у XVIII столећу, у Западној Европи се у XIX веку, под утицајем романтике и новог хума-низма, поново јавља јачи интерес за историју грч-ког народа у Средњем Веку, али док се идеја уни-

¹⁾ Historia byzantina duplici commentario illustrata. Paris 1680.

верзалне историје грчког народа одржава једино у Енглеској, француски научењаци ограничавају свој интерес и рад на испитивање појединих одсека византиске историје. Концем XIX столећа долазе византиске студије у Француској до велика полета; специјално на пољу историје и историје уметности јављају се знамените монографије старијих Диплових савременика: Рамбоа, Бејеа, Шлиμβержеа, Лекривена, Гаскеа, које су много допринеле расветљењу и бољем познавању појединих одсека политичког и културног развитака Византије.

Међу Французима, који су концем XIX и почетком XX столећа, у сарадњи са руским, немачким, енглеским и талијанским научењацима, подigli византиске студије до ове научне висине, на којој се данас налазе, заузима несумњиво најугледније место Шарл Дил, како с обзиром на опсежност и обилност научног рада тако и с обзиром на значај постигнутих научних резултата.

Шарл Дил, рођен у Штрасбургу у Алзасу 1859. године, после свршених универзитетских студија, прави брзу научну каријеру: постаје члан *des Ecoles françaises de Rome* (1881-3.) et d'*Athènes* (1883-5.), где, учествујући у свестраном практичном раду, стиче опсежна теориска знања и богата практична искуства која су му у потоњим његовим научним радовима много користила; касније, после четворогодишњег практичног рада постаје професор историје на филозофском факултету у Нансију, а 1899. долази у истом својству у Париз. Његови знаменити радови на пољу византиске историје крунисани су видним спољашњим успехом: декретом од 26. марта 1907. основана је на Универзитету у Паризу посебна катедра за византиску историју и поверена је Дилу, који је од 1899. перед редовне катедре за опћу историју имао и специјалан курс за византиску историју на споменутој високој школи.

Полазна тачка, а уједно и тежиште научног

рада Дилова јесте на пољу историје уметности. Први његови научни радови посвећени су специјалним питањима из историје уметности у Италији, а резултате ових претходних студија коначно је на широкој основи формулисао у монографији „*L'art byzantin dans l'Italie meridionale*” (Paris 1894.). У овом делу је на јасан начин изложен утицај Византије на развитак уметности у јужној Италији, а појава ренесанса у овим крајевима у XI столећу објашњава се византиским утицајем. Упоредо с проучавањем средњовековне уметности у Италији посвећује Дил нарочиту пажњу и студији средњовековне уметности у Грчкој.

Дил се у свом научном раду не ограничава на историју уметности, него већ рано, у почетку свог рада, обраћа пажњу важним проблемима политичке и културне историје. Међутим и у историјским монографијама Дил с предилекцијом обрађује партије, које се односе на историју уметности или стоје с овом у каквој било вези. Од средине деведесетих година прошлог до првих година овог столећа научни рад Дилов креће се претежно на пољу историје, али већ после кратког времена поново се главни део његова научна интереса концентрише на историју уметности.

После прегледавања историје византиске уметности више од једне четвртине века, и познавши све проблеме, које ова наука пружа, Дил је резултате ових својих студија изнео у свом важном делу о византиској уметности (*Manuel d'art Byzantin*. Paris 1910.). Ово дело је, и поред појединих приговора које су неки историци уметности стављали на поједина ауторова научна мишљења и представе, имало у научном свету видан успех и у кратком времену доживело је друго допуњено и проширено издање (*Manuel d'art Byzantin*. I—II. Paris 1925/6.). У овом необичном духовито и вешто написаном делу формулисани су последњи резултати научних истраживања међународног круга историка уметности, као и резултати пишичевих

оштроумних студија. Прегледношћу и потпуношћу Диллов „Приручник византиске уметности“ надмашује сва дела сличне природе. Диспозиција је вешто и логички спроведена, начин излагања је јасан и прецизан, а дефиниције одређено формулисане. Сваку епоху уметности опћенито карактерише приказујући карактеристичне црте и класификујући споменике појединих епоха. Нарочиту пажњу посвећује аутор расправљању генералних проблема који су од начелне важности за историју византиске уметности као целину, као што су нарочито проблем постанка оријенталне хришћанске уметности и ренесансе у византиској уметности XIV и XV столећа. Код првог проблема гледе кога постоји више научних теорија Дилл поступа веома обазриво те карактеришући улогу, коју су у формацији хришћанске уметности на Истоку играле Месопотамија, Иран, Јерменска, Сирија, Мала Азија, истиче да је утицај Цариграда на овај процес био доста знатан и да историци уметности одвећ потцењују утицај Цариграда у историји византиске уметности и њеног развитка. Други важан и сложен проблем у историји византиске уметности, постанак ренесансе у XIV и XV столећу, Дилл насупрот теоријама које ову појаву сматрају последицом страних утицаја, тумачи унутрашњим, домаћим узроком: с једне стране јаким осећајем грчког патриотизма, који на домаку политичке пропасти постаје свестан своје велике и славне прошлости, а с друге стране великим мистичким покретом, који доминира грчким духовним животом у XIV столећу. Из овог покрета рађа се нова уметност, драматичнија и патетичнија и нова иконографија сложенија и богатија од дотадашње. У вези с овим питањем Дилл згодно прецизира природу и домаћај утицаја, који је Византија вршила на развитак уметности у источном свету у Србији, Бугарској, Румунији и Русији.

Диллов интерес за специјална питања из области историје византиске уметности је врло широк

и долази до израза у знатном низу специјалних радова публикованих у размаку од 40 година. Одлика Дилова је, што поред свестраног и темељног познавања историје византиске уметности, познаје и суседне уметности.

Поред рада у области историје уметности, Дил се нарочито истакао својим радовима на пољу византиске историје. У прво доба научне делатности његови историски радови имају карактер монографија и специјалних расправа, у којима аутор настоји да подробним истраживањем расветли дотичну историску епоху, личност или установу. Тек касније исказује Дил нарочит развијен смисао за синтетичко излагање укупног историског развитка. Већ први његов историски рад „*Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne*” (Paris 1888.) показује велику темељитост и ванредно познавање изворне грађе и литературе. Ова монографија, у којој је на широкој и солидној основи обрађена једна важна епоха византиске историје, која пре тога није била предмет специјалних научних истраживања, ставила је аутора у ред истакнутих историка. Ова студија посвећена је формирању византиског административног уређења у Италији, његовој еволуцији и трансформацији с обзиром на последице овог процеса како по развитак целе Византиске Империје тако и нарочито по развитак Италије.

После горњег дела Дил је наставио рад на истраживању појединих епоха византиске историје и резултат овога рада биле су две веома важне монографије: 1) „Византиска Африка” (Париз 1896.) и 2) „Јустинијан и византиска цивилизација у VI веку” (Париз 1901.). Обе монографије представљају врло значајан прилог византиској историји, а заједно са напред поменутом монографијом знатно доприносе стварању ваљане основе за реконструкцију опће византиске историје. У монографији о Африци приказана је свестрано спољашња и унутрашња историја провинције Африке

за византиске владавине. Израђивање монографија о егзархату у Равени и провинцији Африци дало је Дилу прилике и могућности, да дубље продре у студију Јустинијанове епохе као целине и резултат свих студија била је ова велика и досад најбоља монографија о цару Јустинијану.

Број специјалних расправа из области византиске историје доста је мален, а међу овима се истичу нарочитом важношћу: 1) *L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin.* (1896.) и 2) *Le Sénat et le Peuple Byzantin aux VII et VIII siècles* (1924.). Прва расправа посвећена је једном од најважнијих проблема унутарње византиске историје: постанку устројства тема т. ј. постепеној милитаризацији цивилне администрације у Византиској Империји. Ова расправа, веома учено и јасно написана, најбоља је између свих досада публикованих радова који се на исти предмет односе. Друга расправа пак третира једно од основних питања из историје византиског државног устројства: политичку улогу и однос политичких фактора сената и народа према императору у доба од смрти цара Јустинијана I до конца VIII столећа.

Резултате својих многогодишњих студија у области историје Византиске Империје формулисао је Дил у изванредно успешним синтетичким радовима: 1) „Историја Византиског Царства” (Париз 1919.), која садржи главне контуре целокупног историског развитка; 2) „Византија. Величина и опадање” (Париз 1920.) има карактер у популарном облику израђена приказа државног и друштвеног устројства у Византији.

Дил је својим историским радовима стекао глас једног од најбољих светских познавалаца византиске историје. Одлике Дила као историчара јесу: потпуно владање материјалом који се односи на предмет обраде; оштра и тачна анализа извора; способност повлачења великих линија и конзеквентног спровођења главне идеје кроз дело; широка концепција, добра композиција, изванредна

јасноћа у излагању; оштра психолошка карактеристика главних личности, вешто сликање средине; оштроумна анализа догађаја и појава у историјском развоју и давање генералног оквира приказу, чији је предмет територијално или хронолошки ограничен. У вези с овом карактеристиком још нарочито нагласићу: да права снага Дилова лежи у приказивању, а мање у истраживању историских појава и процеса.

Научни рад Шарла Дила креће се скоро искључиво у области историје уметности и историје, док већина суседних или помоћних наука, као што су историја права, лингвистика, историја литературе, хронологија, нумизматика, сигилографија и папирологија, уопће не улазе у сферу његова интересовања. Остале пак дисциплине ове врсте, као филологија, епиграфика и палеографија заступљене су веома малим бројем радова, али поједини од ових нарочито су важни и показују да је Дил умео брзо да уђе и да се удуби и у научне области које су лежале ван његова специјалног радног поља.

Дил није хтео нити је по својој природи могао да се ограничи на научно стварање за сразмерно веома узан круг учених људи, те је већ од првих година свог научног рада заступао мишљење, да наука мора тражити и стално одржавати контакт са спољашњим светом. Контакт пак између круга учених људи и спољашњег света може постојати само у том случају ако резултати научних истраживања не остану резервисани само ученицима него постану приступачни и широкој публици. У ту сврху мора се изабрати начин приказивања, који одговара истој публици; у приказу не смеју аутори постављати и образлагати нове научне теорије, него морају тежити за једноставним излагањем, које ваља да је што потпуније и јасније. У приказима овакве врсте нема места тешком и опсежном научном апарату, ваља се клонити од већ сложених проблема, него износити најважније

и најкарактеристичније ствари у лакој и јасној форми.

Следећи стопама својих претходника Боасјеа и Шлимбержеа наш писац при крају првог деценија свог научног деловања почиње рад на популаризацији науке и први покушај ове врсте донео му је толико успеха да је доживео десет издања (*Excursions archéologiques en Grèce*. Paris 1. изд. 1890., 10. изд. 1921.). Охрабрен успехом Дил је продужио овај рад, те је у размаку времена од четврт столећа дао низ популарних публикација, у којима је ширу публику познао са најновијим резултатима научних истраживања у области византиске историје и историје византиске уметности. Дил се не устручава, да у неким од ових дела додирује проблеме историје блиских дана и у оно доба актуелна политичка питања (н. пр. у делу *En Méditerranée. Promenades d' Histoire et d' Art*. Paris 1901., у којима даје израза својим симпатијама према нашем народу и његовим национално-политичким тежњама).

Највише привлачности за широке кругове имају његове популарне публикације: „Теодора, царица византиска” (Париз 1901.) и ове „Византиске слике” (Париз 1906/8.). У првом делу, после претходне оштроумне психолошке анализе карактера и живота царице Теодоре пре доласка на престо, излаже у веома јасној и занимливој форми интензиван и многострани политички утицај њен на државну управу, истичући њену необичну интелигенцију и велику енергију, као и сву страст њених позитивних и негативних осећаја, те карактеришући Теодору као једну од најинтересантнијих и најзначајнијих женских појава у историји света.

У другом делу, у овом које је пред нама, Дил с успехом покушава да у форми портрета поглавито чувених византиских жена прикаже све фазе развитка византиског културног живота. После уводне опћените скице у I. свесци, у којој слика

положај и живот византиске царице, Дил у веома живим бојама и пластично приказује истакнуте типове византиског друштва, увек на основу поуздане грађе, а са тежњом да читавој слици даде широк оквир цртањем целе средине.

Дил се у популаризацији науке није ограничавао на приказивање појединих одсека историје, него је у последње време приступио популарном приказу целокупне историје појединих држава. Главно дело ове врсте је, поред већ напред поменутих, још и Историја Млетачке Републике (Париз 1915.).

Дил је својим опсежним и темељитим радовима осигурао себи место у реду најзнатнијих византиниста, а својим популарним публикацијама пробудио је у широкој публици велики интерес за византиску прошлост.

За његове велике научне заслуге Филозофски Факултет београдског Универзитета изабрао је Дила за почасног доктора. Овог пролећа била је његова свечана промоција. Том приликом симпатични старац одржао је два врло занимљива предавања, која су га приказала нашој публици не само као одлична стручњака, него и као сјајног предавача.

Др. Филарет Гранић

САДРЖАЈ

Шарл Дил од д-ра Ф. Гранића	III
Једна грађанска породица у Византији XI века . .	1
Ана Даласена. Једна породица из византиске аристо- кратије XI века	21
Византија и Запад у време крсташких ратова . . .	42
Ана Комнена	62
Царица Ирина Дука	84
Романтичне пустиловине Андроника Комнена . . .	100
Један дворски песник у веку Комнена	149

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

ВИЗАНТИСКЕ СЛИКЕ

Једна грађанска породица у Византији XI века.

Она чију бих слику овде хтео да изнесем разликује се у две главне тачке од византиских жена какве нам се обично представљају: она је била из средњег грађанског сталежа, и била је поште-на жена. Иако је по томе можда мање живописна, мање занимљива кад јој посматрамо живот него разне Теофане, Зое, и њима равне, можда и она даје, боље него те велике госпође мало изузетнога владања, тачан и правилан појам о времену у коме је живела. Она се звала Теодота, и била је мати оног Михаила Пселоса, чије сам одличне особине раније споменуо; она нам је врло добро позната благодарећи једној занимливој књижици, посмртној похвали коју је у њену част написао тај син који ју је обожавао. И без сумње, она није играла никакву улогу у догађајима века у коме је протекао њен живот; ништа није било једноставније, спокојније, скромније, и у извесном смислу простије него њен живот: и баш по томе она за нас представља нарочиту занимљивост. Преко ње ми помало продиремо у унутрашњи и породични живот тога ишчезлог друштва, и њена слика добија у неку руку вредност представника своје врсте. Она нам показује тип хиљада византиских грађанки, њених савременица, које се нису више него она пеле под великим сунцем историје, али које су, као она, живеле побожно, скромно, достојанствено, као честите жене што су и биле; и тако преко ње, по једном особеном примеру, ми врло лепо дознајемо каква су била зани-

мања, бриге и радости једне грађанске породице у Византији XI века.

I

Теодота је била рођена у Цариграду, око последњих година X века, од скромних, простих и честитих родитеља. Она је била најстарија од неколико деце, и, у тесно везаној средини у којој је одрасла, изгледа да је била јако вољена и цењена. Као сасвим мала, показала је прерану лепоту; као млада девојка била је дивна; и мада јој имовно стање није много допуштало да се облачи у сјајно одело, а и сама није имала склоности томе, љупкошћу свога складног стаса, лепотом своје косе, свежином своје боје, сјајем својих поносних очију, она је изазивала дивљење свакога ко би јој се приближио. „Она је била, каже Пселос у књижици коју сам навео, као ружа, којој није потребно да шта додаје својој лепоти”.

У моралном погледу, она је имала здравога разума, одлучности, одређен и чврст дух, који се видео и по самом мирном и сталоженом начину говора. Као девојке њенога сталежа, она је у родитељској кући добила главно васпитање, и, по обичају тога времена, оно је било доста незнатно. Навикли су је на домаће послове, научили да преде, да везе, да тка; уз то су јој дали нешто мало знања о књижевности, које је она, као недовољно, гледала да допуни. И можда би у интелектуалном погледу та паметна жена више пожелела: она је каткада жалила што није човек, и што јој њен пол забрањује да посећује школе и да се меша у научне разговоре. И најзад, била је побожна и радо је ишла у цркве, гајећи још од тада, у својој младој чистој души, ватрену и мистичну побожност. И поред обожавалица које је стекла својом лепотом, изгледала је мало расположена за удају и слабо је слушала наваљивања да се уда, којих је њена породица није поштеде-

ла. Најзад, њен отац, пошто је узалуд употребно сав свој говорнички дар, поче се љутити и претити Теодоти да ће је проклети ако не избере себи мужа. Она попусти, и, међу проспоцима којих је било доста око ње, она даде руку ономе који је доцније постао отац Пселосов.

То је био човек од доста добре породице, који се хвалио да међу својим прецима има патриција и конзула; али то је био нешто осиромашно племић. Срећом по његову породицу, у Византији није било аристократских предрасуда нашег западног друштва: тај патриције није црвенео што мора да ради да би могао живети и у трговини је потражио средства да исхрани своју породицу. По спољашњости био је то леп младић, темељан, прав и висок „као лепо израстао кипарис“; под лепо оцртаним обрвама имао је ведре и насмејане очи; пријатан и љубак израз ширio се по целом његовом лицу. У моралном погледу, то је био човек поштен и једноставан, уравнотежен и благе нарави; никад га нису видели љутог, никад се није заборавио да удари кога. Био је делатан, вредан, волео је сам да свршава послове. Истина, није био „врло хитар у говору“, ипак, кад треба, он је говорио, и доста пријатно. То је била, једном речју, једна безазлена душа, добар човек, осредњих способности. „Само кад би га погледали, каже Пселос, пре него што би га чули, људи који мисле да су физиономи, тврдили би да је у нашем веку сачувао као једну искру античке простоте.“ О том честитом простом човеку увек се мало говорило. „Он је пошао кроз живот, но лепом поређењу у његовога сина, лако, без иједнога погрешнога корака, увек једнаким ходом, као уље које тече без шума.“

Његова је жена била од друге врсте. Она је имала све јаке особине које су недостајале њеном мужу. Он је био плашљив, помало равнодушан; она је имала одлучности и иницијативе за обоје. Она је заиста била човек у кући. „Провиђење је,

вели Пселос, дало у њој моме оцу не само помоћника и сарадника, него и старешину, вођу који предводи у свима великим стварима. Само, како је била пажљива, Теодота се чувала да покаже пред својим славим мужем дубок утицај који је она вршила на њега. Томе честитом човеку, који никоме није уливао страха, она се правила да прилази с великим поштовањем; говорила је с њим као нижа од њега, чинећи се да га пита за савет и да га слуша у свему, „мање, — пише Пселос са извесним непоштовањем, — из уважења његовог карактера него из поштовања античких породичних традиција.”

Она га је, у сваком случају, потпуно усрећила. Веселе нарави, насмејана лица, увек љубазна и блага, она је била изврсна домаћица, управљајући паметно кућом која је напредовала под њеном управом, упућујући своје служавке, занимајући се обичним пословима и ситним радовима који испуњавају живот у женском одељењу. Али у њој је било виших особина. Смишљена, тиха, разумна, способна чак и за критички дух, она је умела да говори с мером и да ћути кад треба. Нарочито је умела да се понаша и да хоће: „много чвршћа него њен муж”, — то Пселос тврди, — она је заиста имала „мушку душу”. Поред тога, ипак је остала жена. Она је била уздржана, скромна, са чедном и мудрошћу љупкошћу, љубазна и добра за све око себе. Својим старим родитељима указивала је пуно пажње, негујући их кад су били болесни, бдијући над њима, тешећи их. За своју децу, као што ће се одмах видети, била је несравњена мати. Ма да је била лепа, није волела свет. Раскош стола, богатство намештаја, сјај одела јасних боја, све ју је то остављало сасвим равнодушном. Живећи само за своје, она није водила бриге готово ни о чему другом, не знајући ништа од варошке и дворске хуке, не марећи за суседска оговарања, необавештена чак ни о метежима и гужвама које би ускомешале престоницу. „Ниједна жена њенога

времена, каже њен син, не би се могла поредити с њом". Разборита и уредна грађанка, мало педантна и крута, она је свима који би је видели, па чак и својима, уливала неко страхопоштовање. То је значило имати неку врсту надмоћности, и у породици су је радо звали „живи закон”.

Она не би била савршена да није била мило-срдна и побожна. Волела је да прима сиромаше за свој сто али не да се хвалише својом дарежљивошћу и да понижава оне којима даје. Знала је како да даје. Она је лично примала своје бедне госте, прала им ноге, хтела сама да их служи, „као да су они велика господа”; својим рукама добавала им је чиније и сипала им да пију. Непрестано читајући Свето Писмо, она се јутром и вечером удубљавала у ватрене молитве, њена се душа уздицала Богу у побожном заносу. Од вајкада је волела манастирски живот, сукнене дроњке испосника, строги живот пустињака; желела је да живи „сасвим чиста за чистог Бога”. Осим у томе питању њен муж се није дао ословити. „Да се одвојим од моје жене, изјављивао је он, било би ми горе него да се окренем од самога Бога”. Теодота, обавезна да остане у свету, тешила се дружећи се с калуђерима и калуђерицама, лежећи као они на тврдом, и мучећи своје тело на све могуће начине. И можда би та мало занесена побожност временом постала претерана и довела до незгодних последица да паметна и трезвена жена, као што је била, Теодота није нашла занимање, које ју је цеду заузело, у васпитавању своје деце и љубави према њима.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

„РАДОЈЕ ДЗМАНОВИЋ”

ПЕСКОВАЦ

II

Из брака Теодотиног прво се родила једна кћи. Затим дође друго дете, и то је она била кћи. Ова је, треба признати, била у породици дочекана са извесном хладноћом: сви су желели и очекивали мушко дете. Оно се најзад родило 1918. г., и то је

био Пселос. Ватрено жељено, измољено од Бога у топлим молитвама, новорођенче, које је на крштењу добило име Константин, уђе у живот уз радосно клицање и песме трумфа. На његову младу главу усредсредиле су се све наде његове породице, а поглавито његова мати, која је сама хтела да га храни, имала је за будућност тога драгога сина највише амбиције.

Теодота се пажљиво запимала васпитањем своје деце. „Она није као већина жена, каже Пселос, искористила прилику свога материнства да се окрене од делатног живота и да лено живи. Више оснажена него ослабљена тим догађајем, она је тим чвршће уредила свој живот и своје мисли.” Она је подједнако брижљиво неговала своје кћери и сина, час нежна час строга према њима; а њена деца, која су у њој видела узор свих врлина, показивала су безгранично дивљење и поштовање према њој! У дну срца, међутим, Теодота је тајно мало више волела сина, на чију је главу управила толико сјајних и ласкавих нада. Али она се добро чувала да му не покаже неку нарочиту нежност: та мало крута жена сматрала би за слабост да сувише испољи своју љубав. Она је обожавала свога сина, али се уздржавала из страха да, ако се покаже сувише попустљива и сувише нежна, он не постане мање покоран и мање послушан. Само увече, кад је мислила да дете спава, долазила би лагано да га узме у наручје, и тада га је љубила усред уста, и говорила му овако: „Жељено моје дете, како те волим, а опет не могу чешће да те пољубим”. Да ли је потребно казивати да је тих вечери мали Пселос само једним оком спавао? Он нам је сам сачувао ту лепу слику породичне нежности.

Са истом одлучношћу и пажњом Теодота је руковала васпитањем тога обожаваног сина. Она ником није хтела да остави бригу да образује његов дух и његово срце, и прионула је од његових младих година да од њега начини једно честито,

побожно и паметно дете. И зато није допуштала да му узмече причају, да би га успавали, бапске приче, ни да му се пуни глава глупим измишљотинама о чудовиштима и демонима. Она му је, напротив, причала побожне и поучне приче, причала му је причу о Исаку, како га је отац повео да га принесе на жртву, и како се он у свему покорavaо вољи очевој, о Јакову, како га је отац благословио због послушности коју је показивао према мајци, и још о Христу детету, који је слушао све заповести својих родитеља; и из тих прича она му је извлачила поуку саобразну детињим годинама. Али се још више занимала његовим умним васпитањем.

Млади Пселос био је добар дечко, вредан, не-обично паметан. Још као мали разумевао је и памтио све што се каже око њега, и већ је обожавао рад и учење, волећи више да учи него да игра ма какву игру његовога доба. Мати, која је и сама увек имала склоности ка духовном животу, пазила је да не занемари те срећне способности. Од пет година дала га је у школу, и одмах је сјајно напредовао. Али кад је изишао из основне школе — имао је тада осам година — наметнуло се једно озбиљније питање: да ли је упутно пустити га да продужи учење? Рођаци и пријатељи, сакупљени на неку врсту породичног већа, били су мишљења да се да на какав занат, и да му се тако да — пошто се од књижевности не може живети — лакше и сигурније средство за издржавање. Против тих мудрих савета, прозанично практичних, Теодота се одлучно бунила, и разлози којима је она убедила своју родбину врло су карактеристични за друштво тога доба.

Ниједан народ није више него Византинци веровао у вредност снова као предзнак будућности. И сам Пселос, који је слободоуман човек, који не верује у астрономију и отворено одриче „да нашом судбини влада ток звезда“, Пселос, који се без милости руга људима који мисле да могу пред-

сказивати будућност, и који сматра за смешне глупости све обрасце и све вештине мађије, Пселос верује у снове и у њихову моћ откровења. У толико више његови савременици нису сумњали у пророчко значење снова. И толике снове видели су остварене. Кад је мати Василија Македонца снила да из њене утробе излази златно дрво које баца сенку на цео свет, кад је игуман манастира Светог Диомеда снивао да је човек који спава пред вратима његова манастира будући цар, зар историја није оправдала његове снове поставивши на престо оснивача Македонске Династије? Пре него што се толико других скоројевнића уздигло до највише власти, зар им нису снови предсказали њихову будућу судбину? Постојала је читава једна посебна књижевност, од које је сачувано више занимљивих споменика, за тумачења пророштава и снова. Онда је лако схватити да је мати Пселосова, као добра Византинка, и сама нашла у томе јемство за сјајну будућност одређену њеноме сину.

Она објасни породичном савету своје снове. У њеном присуству расправљало се шта треба чинити с дететом, и, поколебана прекорима својих рођака, она хтеде да попусти њиховом саветима, кад одједном виде где јој се појави један светитељ, који је лично на Светог Јована Златоустог, светитеља речитости; и првосвештеник јој говорише речима: „Жено, не дај се ометати и одлучно посвети твога сина књижевности. Ја ћу га пратити као његов вођ, и као учитељ испунићу га науком“. Друге је ноћи снивала како је ушла у цркву Светих Апостола, праћена с великом поштом, као каква угледна личност, гомилом људи које није познавала. Стигавши пред иконостас, она је видела једну лепу жену како јој иде у сусрет, и ова јој нареди да је причека за тренутак. Она послуша, а жена, вративши се, рече двојници од људи који су је пратили: „Напуните знањем сина ове жене, јер видите колико ме воли“. Пошто је тада погледала две особе којима је жена говорила, Теодота

је без муке познала два апостола, Петра и Павла, а у самој сабеседници Богородицу, свемоћну Деву, драгу сј-цу сваког Византинца. Такви су били синови Пселосове мајке. Пред таквим доказима, рођаци, сујеверни као сви људи њиховога времена, прикло-нише главе. Решили да дете продужи учење.

Он је у томе изванредно успео; тако нам бар он каже. Научио је правопис, знао је напамет целу Илијаду, и ускоро је био у стању да објасни њену прозодију и тропе, да осети у њој лепоту метафора и склад поезије. Посветили су га исто тако у реторику и музику. Тада је имао десет или једанаест година. Мати је ревностно пратила напредовање овог прерано зрелог детета; кад би се вратио из школе, она га је сама слишавала. „О мајко моја, пише Пселос, ти ниси била поред мене само као мудра саветница, ти си била моја сарадница и давала си ми падахнућа. Ти си ме испитивала шта сам радио у школи, шта су ми предавали учитељи, шта сам научио од другова. Затим си ме преслишавала задаће, и човек би помислио да ништа није пријатније слушати него какав час правописа или поезије, правила о слагању речи и склапању реченица. Као да те још видим, са сузама дивљења, кад си била са мном врло дуго ноћу, падајући од сна на твоју постељу, слушајући ме како декламујем, и кад си ми удахњавала храброст и истрајност, боље него Минерва Циомеду”.

Призор је диван; он каткад постаје дирљив. Мати Пселосова, као што се зна, није одвећ учила, и често би наплазиле тешкоће у које би се дете заплело не разумевајући више, и Теодота се узалуд упињала да му помогне да понови место, али није успевала да га извуче из забуне. „Тада, продужава Пселос, дигавши руке Богу, ударајући се по неколико пута у груди, молила си небо у твојим молитвама да падахнућем одозго решим тешкоћу која ме је бунила.” И писац је са разлогом могао рећи да та дивна жена није била само његова мати телом, него заиста његова духовна ма-

ти, она која је његов дух украсила знањем.

„Ја имам, пише он још, двоструки дуг према теби; ти си ми не само дала живот, него си ме просветила светлошћу науке; ти ниси хтела да се ослониш на учитеље, хтела си само да је усадиш у моје срце“. И то нису, како би се могло мислити, претеривања посмртне беседе. Ана Комнена, учена кћи цара Алексија, говори, на једном месту своје историје, о мајци Пселосовој, и показује нам је исто тако нежно одану томе сину кога је обожавала, проводећи по читаве часове клечећи по црквама, плачући и молећи се за њега.

Исто тако чврста веза везивала је све чланове породице. Између Пселоса и његове старије сестре — млађа изгледа да није живела — постојало је живо и дубоко пријатељство. То је била дивна девојка. Са својом лепом златном косом, свежом бојом лица, она је била лепа као мати, на коју је личила, док јој је брат по спољашњости пре лично на оца. Као и мати, она је обожавала младога Пселоса; у присној духовној вези с њиме, и она га је брижљиво упућивала мудрости; а он ју је слушао у свему и врло је поштовао. И, међу том великом и пажљивом сестром и том оданом мајком, чудо од детета је полако расло.

Поводом те толико вољене сестре, Пселос нам прича једну лепу анегдоту, која згодно показује какви су били односи и обичаји те побожне и честите куће. Сасвим близу места где су становали Пселосови родитељи живела је једна врло лепа жена чије је напминкано лице довољно одавало њено сумњиво владање; и заиста, она је имала љубавника на туцета. Сестра Пселосова давала јој је моралне поуке и трудила се да је поврати на прави пут. Али ова је била упорна, и на све добре савете који су јој се давали, она је одговарала овом простодушном примедбом: „Без сумње, али ако се одрекнем блудног живота, од чега ћу живети?“ Милосрдна девојка јој одговори да је неће пустити ни у чему да оскудева, и оне се погоди-

ше, једна да у будуће не гледа више људе, друга да са покајницом дели кућу, храну, одело и остале потребе. И она се врло радовала што је једну душу ишчупала од демона. У њеној породици су је чак помало и карали због чудног спасења које је предузела; на све примедбе које би јој правили она је одговарала осмехом и пуштала их да говоре. И заиста, неко време се мала сусетка врло добро држала; скромно је обарала очи, изгледала је поштена, ишла у цркву, сакривала лице под вео и кад би је какав човек погледао страшно је црвенела. Није више носила скупо одело, ни накит, ни лепе ципеле светлих боја; преображај је изгледао потпун.

На несрећу, он је мало трајао. У том међу-времену, сестра Пселосова се удала; не знајући за поновни пад покајнице, коју је била мало изгубила из вида, она се и даље срдочно заузимала за њу. Једна доста трагична околност убрзо јој је открила колико је погрешно уделила своју наклоност. Млада жена је очекивала да постане мати, и порођај је био тежак. Са другим женама из родбине, око ње је помагала и њена лена пријатељица, и болесница је изгледала као да има очи и љубави само за њу, тако да најпосле једна од присутних, изгубивши стрпљење и помало сујeverна, узвикну: „Није чудо што ништа не иде. Бремена жена нема права да негује једну породицу. Такав је закон гинекеја.“ Зачуђена, сестра Пселосова зашита на кога се то односи: доказаше јој — на сувише суров начин да би се могао казати, — колико је несмисљено бацала своје пријатељство. Разочарана, дубоко увећена, она отера од себе недостојну пријатељицу; и одмах затим порођај се сврши сасвим срећно.

И поред малих жалости те врсте, ови су људи били срећни. Деца су била порасла, кћи се била удомила, син, који је сад имао шеснаест година, био је нашао место у административној служби; и мада му је било жао да остави своје драго уче-

ње, радовао се при помисли да путује по свету. „Тада, примећује тај византиски грађанин, који је дотле живео необично затвореним животом, први пут изађох из вароши и видех зид бедема; први пут сам угледао поље.” Једна велика несрећа уско-ро је одједном разорила ту срећу.

III

То је било 1034. г. Сестра Пселосова изненада се разболи и за неколико дана умре, покошена у цвету, и још тако лепа и у самој смрти, да су се при пролазу пратње сви заустављали да последњи пут виде мртву лепотицу, која је лежала украшена својом лепом златном косом. Пселос тада није био у Цариграду. Његови родитељи, који су знали како дубоку љубав он осећа спрема сестре, бојећи се да изненадна вест о несрећи која их је снашла не повуче може бити и другу несрећу, решише да под неким изговором позову младога човека кући, да би га полако припремили за жалост и утешили у његовој тузи. Написаше му дакле да се врати у Византију, да би продужио прекинуто учење; као обично, у писму су му казивали добре вести о сестри. Случај је свирепо изиграо сву то нежну опрезност. Овде треба дати реч Пселосу, толико на овом месту, једном од најлепших из посмртне похвале, има истинског узбуђења и искреног бола, толико је задовољство наћи овде под пером човека, толико се најзад ту налази занимљивих података о византиским обичајима, још кроз прожетим, и поред хришћанства, класичким и паганским успоменама.

„Баш сам био, каже Пселос, прешао зид бедема, ушао у варош и нашао се близу гробља где је почивало тело моје сестре. То је био управо седми дан после сахране и много наше родбине било се искупило ту да оплакује покојницу и да теши моју мајку. Угледах међу њима једнога, честитог човека и без зле намере, који није био по-

свећен у тајну побожне преваре којом су се моји родитељи послужили да ме зовну. Ја га запитам о моме оцу и о мојој мајци и о неколико њих из моје породице. Он ми одговори без околишења и завијања, сасвим слободно: „Отац ти нариче на гробу своје кћери; мајка ти је поред њега, неутешна, као што знаш, у својој несрећи“. Он то рече, а ја не знам више шта сам тада осетио. Као погођен громом, непомичан и без гласа, ја падох с коња. Жагор који се дигао око мене дође до ушију мојих родитеља; друга се кукињава зачу, поче још јача тугованка нада мношћем, као рђаво угашена жеравица коју ветар распали. Они ме гледаху унезверено, и моја мати се први пут усуди да дигне свој вео, не водећи бриге што излаже лице погледу људи. Нагнуше се нада мношћем, свако се трудио да ме додирне, тражећи да ме поврати у живот својом кукињавом. Подигоше ме полумртвог и однеше ме гробу моје сестре.«

Види се колико је у тој хришћанској Византији XI века било остало старих обичаја јелинскога доба. Та родбина која се седам дана после погребга скупља на гробу да оплакује драгу покојницу, то је исти приказ који видимо представљен на толико античких гробних ваза, и није ретко да се нађе на белим крчазима атинских гробница иста епизода коју нам је Пселос нацртао: младић који се враћа из туђине, кога је виђење своје родбине окупљене око једног гроба нагло упознало с несрећом која је задесила његову породицу у његовом одсуству. Прича византиског писца не преноси нас у Цариград у сенку цркава које су у близини великога зида; него пре у оно дивно и тужно гробље Керамике у Атини међу високе, извајане гробне споменике, које живи украшују тракама и венцима од цвећа. И ево шта исто тако није мање античко: то је тужбалица што је Пселос, дошавши к себи, импровизује, међу окупљеном родбином, на гробу своје мртве сестре.

„Кад сам отворно очи и видео гроб моје сестре, схватио сам сву величину своје несреће, и, дошавши себи, пролио сам над њеним пепелом као на жртву потоке суза.

„О мила пријатељице! узвикнух, — јер ја је нисам сматрао само сестром, звао сам је свима најнежнијим и најсрдачнијим именима, — о чудна лепото, јединствено биће, врлино којој нема равне, лепа статуо обдарена душом, подстицају убеђења, сирено беседа, непобедива љупкости! О ти, која си за мене све, и више него моја душа! Како си отишла оставивши свога брата? Како си могла да се отргнеш од онога који је растао с тобом? Како си могла да се помириш с тим свирепим растанком? Али реци ми: какво те је боравиште примило? У каквим становима почиваш ти? Сред каквих ливада? Каквим дражима, каквим вртовима можеш да увесељаваш очи твоје? Каково је то блаженство које си претпоставила мени? Каково те је цвеће завело? Какве руже, какав жубор потока? Какви те славуји очаравају својим слатким цвркутом, какви зрикавци својим песмама? Од твоје лепоте да лишта остаје, или је смрт све утрла? Је ли се сјај твојих очију изгубио, је ли цвет са твојих усана ишчезао? Или гроб чува твоју лепоту као какво благо?“

Око импровизатора родитељи плачу, гомила врати својим сузама надгробну тугованку. И без сумње, у тим речима има извесне реторике; на смрт своје мајке, на смрт свога оца, Пселос ће свој бол исказати доста сличним изразима и са истим духовитим тражењем; али узбуђење није тим мање искрено, и колико се црта занимљивих за историју идеја може наћи у томе одломку. Пселос нам овде не изазива слику хришћанскога раја; ти вртови пуни хлада и цвећа, по којима мртве душе лутају међ певањем птица и жубором текуће воде, то су још увек Јелисејска Поља.

Али сво где се, поред тих паганских успомена, опет појављује хришћанска Византија. Кад су, с ве-

ликом муком, родитељи најзад отргли сина од гроба, преклињући га да се смиљује на њихов бол, Песник одједном погледа своју мајку, и њихово узбуђење постаје још јаче. Теодота је била у црном огртачу, у тамној калуђерској хаљини; коса јој је била одсечена. Код самртног узглавља њене кћери, у тренутку кад је млада жена издахнула, наслоњивши лако главу на материне груди, Теодота, сва уплакана, пошто је склонила очи покојници, решила се да се у будуће посвети Богу. Поред ње, њен муж, слаб човек, утучен од бола, нариче и плаче. Она напротив, дође к себи, и позива свога мужа да с њоме потражи утехе у манастиру, принуђава га да пристане на завет који је она тако давно учинила. Близу места где је њена кћи била сахрањена дизао се жељени манастир; она се ту повуче, да би била ближе драгој покојници и Богу. Она се одрече света, земаљске љубави, и, по њеном примеру, њен се муж исто тако склони у један манастир. Таква одрицања нису била ретка ствар у Византији. У томе друштву које је носило дубоке отпечатке мистицизма, манастир је био обично склониште великих болова као и великих несрећа. Уосталом, да човек тамо живи, није био обавезан да ступи у ред, нити принуђен да учини вечан завет. Између манастира и света није постојала потпуна одвојеност, преграда није била непрелазна. Кад неко тамо уђе из каквог пната или очајања, без муке је могао изићи, па ни иза самних манастирских зидова није се губио сваки додир са спољним животом. Из свога склоништа, Теодота није хтела да занемари сина који јој је остао, и кога је толико волела.

IV

Какав је био у манастиру живот те жене, која је од вајкада била богомољка а сад још у већем заносу после једног великог бола, није тешко погодити. Као свима аскетима, главна јој је брига била да укроти пут, „да савлада животињу“, како

се изражава Пселос, да у себи обузда сваку неупутну машту, свако неумесно размишљање, сваку ташту мисао на светску славу, једном речју, свако материјално осећање, да би сва живела у Богу, као чист дух. Легала је на голу земљу, постила, пила само воде; лица увек строго покривеног, проводила је читаве часове у молитви, надајући се да ће у тим мистичним изливима наћи начина да се потпуније приближи божанству; и Пселос нам је слика у тим тренуцима као усхићену у неком заносу, не мичући се, не крећући више ни руке, ни ноге, ни главу, сличну непомичним иконама које су покривале црквене зидове, везану за земљу још само искром живота која јој је сијала у очима. На ипак, ову жену је још увек једна ствар враћала свету, брига коју је водила о своме сину. Близу два манастира, у које су се његови родитељи били повукли, млади Пселос је продужавао своје учење, и види се како их често посећује, како има с њима дуге разговоре филозофске и религиозне, како без престанка тражи, нарочито код Теодоте, савете и утехе. И затвор је био тако мало строг, да је млади човек много пута у томе манастиру ручавао и проводио ноћ.

А исто тако, стална и тесна, породична веза, мада су чланови били растурени, налазила би се у свима свечаним или болним приликама. Једнога дана, изненада, отац се Пселосов разболи, и син, који је изгледа доцкап увидео колико у томе добром човеку има дивне простоте, дотрчи сав уплакан к њему. Али и Теодота је код узглавља самртника; она га теши у његовим последњим часовима, прима његове последње савете, и са искрењим болом оплакује губитак мужа. И да видите какве су последње препоруке, и колико дирљиве, које самртник даје своме сину: „Ја одлазим, дете моје, на велики пут. Гледај да не плачеш много, и теши своју мајку“. И код постеље умрлога, син и мајка падоше једно другоме у наручја, и, упркос својој побожности, упркос својој равнодушности спрам земаљских ствари, Теодота мења боју и плаче, и

најзад, борећи се са собом, долази себи. Без сумње се тада сећа на учења цркве; она хоће да буде разумна, каже себи да је њен муж сада, ослобођен веза овога света, први пут истински слободан, објашњава своме сину да сузе које он лије просто доказују да се још није отргао из своје земаљске тамнице, да још није нашао пристаниште, да још лута по бурном мору живота. Али то је тек други нагон, и мени је пријатно да видим непомичну икону како се у први мах узбуђује и разнежава као жена. Њена побожност, ма како велика била, није у њој угушила свако друго осећање.

После тога новог искушења, побожност је ипак у тој страсној души постала још ватренија. У својој жељи да из свога живота избаци све што је сувишно, она је изостављала чак што је најпотребније, и њено је тело постало, таквим начином живота, нежно, прозрачно, готово ваздушасто. Узалуд су је њени корели због њеног претераног аскетизма; узалуд ју је њен стари отац прекоревао и терао је да промени начин живота. Она би се кадгод дала убедити тим нежним опоменама, ако би попустила, да учини задовољство својима, и наредила да се спреми богатији ручак, у тренутку кад је требало да седне за сто, она се кајала, осећала сву дубину греха који је хтела да учини, и брзо би наредила да се нађе на улици каква сиротица, да уместо ње поједе спремљени ручак; и сва радосна што је одомела искушењу, она би своју случајну гошћу називала својом спаситељком и својом ослободитељком. Али таквим уздржавањем она је с дана на дан слабила; сад, да оде у цркву и одстоји службу, требала јој је помоћ двеју слушкиња. И због свега тога Теодота је стекла велики глас светитељке.

Она при свем том није била још никако обукла калуђерско одело, сматрајући се у својој скромности недостојном такве части, а међутим, осећајући да ће умрети, она је ватрено желела то највише добро. И овога пута, чудна ствар, један

сан је утицао на њену одлуку. Једна њена пријатељица из манастира уснила је један сан. Изгледало јој је да је у Хиподрому, у царској ложн, и да види око једног тајанственог златног престола, тако сјајног да се једва могао гледати, друге престоле, исто тако од злата или слонове кости, поређане у полукруг; међу њима, одвојен мало у десно, био је намештен један престо начињен од неког нарочитог и непознатог материјала, тамног и светлог у исти мах. И како она запита коме је то лепо седиште намењено, један јој глас одговори да је то Теодотин престо. „Цар је заповедио — подразумевајте небески цар — да се спреми, јер ускоро она треба да седне на њ.“ То је био предзнак скоре смрти, а тако исто објављивање будућег светитељства. Теодота се реши да се покаљуђери.

То је била свечана и дирљива церемонија. Манастирска црква била је украшена као за какав празник; апсида је била пуна калуђерица; у олтару је био свештеник, и Пселос је био присутан у првом реду сакупљене гомиле. На опште чуђење, искушеница, обично тако слаба, тако изнурена да су очекивали да ће је видети донесену на носилима, крајњим напором енергије, стала је на ноге за тај велики дан. Озарена неком натириродном лепотом, „као вереница која иде женику“, она се појави без икога ко би је придржавао, упути се чврстим кораком олтару, и за време свег дугог обреда посвећења стајала је не попуштајући. Из свештеникове руке она прими златан прстен, сандале, крст; затим се причести. Пселос, врло узбуђен, био је пао пред ноге светој жени. Тада, окренувши се њему, мати му рече благим гласом: „Нека да Бог да и ти, сине мој, осетиш једнога дана ово блаженство.“ У исто време њено лице промени израз, нека натириродна светлост засија у њеном погледу. То је био крај. Онда је хтела да се за тренутак одмори, и седе на једну ниску столицу. Затим, одједном, као да је десно опа-

зила нешто невидљиво за људске погледе, она се трже и клону онесвешћена. Кад дође себи, зовну последњи пут свог драгог сина, једнако га је тражила, и умре тихо, оставиши до краја верна оним осећањима која су јој испуњавала живот и владала њим: материнској љубави и љубави спрам Бога.

Какав је био бол Пселоса који је сувише доцкан стигао да прими последњи матерински пољубац, може се погодити, а и он сам нам то каже. „Падох на земљу као мртав, пише он, не знајући више ништа што је око мене, до тренутка кад су ме присутни, прскајући ме хладном водом по лицу, и подносећи ми под нос мирисе, повратили у живот.” Ја прелазим преко тужбалице коју је он са својом уобичајеном лакоћом импровизовао пред ковчегом умрле. Боље је поменути какав је погреб Цариград приредио Теодоти. Цела варош се била искупила, и свако је хтео последњи пут да додирне тело, руке, лице побожне жене. Присутни исцпапаше, да би поделили комаће и чували као реликвију, последњу хаљину коју је она носила, а стари отац покојничин стојећи крај одра на коме је почивало тело, могао је с правом рећи њеној старој мајци која је јецала: „Веруј ми, жено, ти си дала живот једној светитељки и једној мученици.”

V

Међутим, није Теодота нарочито занимљива својим побожним свршетком, и последњим годинама свога богоугодног живота. Она је много занимљивија по великој љубави коју је осећала спрам свога сина. Целог свог века Пселос је остао убеђен да она која га је водила у младости и даље с неба нежно бди над њим, и филозоф је много пута себи пребацивао што је у неколико преварно наде свете жене усвојивши друкчије појмове од оних које би она волила. Има зацело

нечега парадоксалног у томе што је честити човек чији је живот протекао „као уље које тече без шума“, што је скромни грађанин „потежак на говору“ имао за сина најнемирнијег, најделикатнијег, најсмутљивијег међу дворанима и најречитијег међу говорницима и у томе што је та побожна мати, која је умрла као светитељка, дала живот најслободнијем, најотворенијем и најјачем научничком духу свога времена. Пселос је добро осећао ту супротност и у коликој се мери разликовао од својих родитеља. Али љубав спрам науке била је код њега најјача. „Требало би, каже он на једном месту, да мислим само на Бога. Али моја природа, неодољива жеља коју моја душа има за сваким знањем, одвукли су ме науци“. Каква је била та наука, и колико широка и дубока, он сам нам је услужно објаснио: он нам је казао како је од двадесет пет година знао све што се може знати, реторику и филозофију и музику, права и астрономију, медицину, физику, чак и окултне науке и како се од неоплатонизма и „дивнога Прокула“ мало помало уздигао до „чисте светлости Платонове“. У ствари, и поред гриже савести коју је каткад осећао, тај слободни и велики дух није жалио што се посветио науци, а и његова мати морала је, кад се све узме у рачун, бити горе на небу задовољна њиме. Зато што је био угледан научник, тај књижевник је доспео до двора и уздигао се до места првога министра: и тако, ма да на други начин, испунио је у главном велике амбиције и остварио лепе снове које је његова мати сивала о њему некад, крај његове колевке.

Ана Даласена.

Једна породица из византиске аристократије
XI века.

Међу великим феудалним и војничким породицама византиске аристократије, једна од најславнијих, средином XI века, била је породица Комнена. Њеном богатству, пространству њених вазала и њених штићеника придружиле су се, да би њен углед био још већи, сјајне заслуге њених чланова. Њен старешина, Исак, био је тада један од најславнијих војсковођа Монархије. И зато, кад се 1057. г. велике војне старешине, уморне од понижавања којима су их обасипале цивилне власти, решише да се изјасне против владе, они једнодушно прогласише Комнена за ромејског василеуса. Тако је Исак први окушао будућу величину његовога дома.

Међутим, једва две године по своме доласку на престо, нови владар, обесхрабрен, немоћан да учини добро о коме је сањао, а уз то и болестан, реши се да абдицира. У једном тренутку је мислио да преда власт своме брату Јовану, кога је већ био довео до високог звања куропалата и великог доместика, али овај, уплашен тежином царске дужности, упорно је одбијао да је прими. Узалуд је његова жена, Ана Даласена, покушавала да га храбри; узалуд му је представљала будуће опасности којима излаже своју породицу, која ће сигурно бити сумњива свакој влади као могући претенденти на престо. Узалуд се, мешајући пре-

коре и сузе, огорчено ругала томе филозофском некористољубљу и тој опасној умерености. Она није могла ништа постићи. Кад га Јован одби, престо допаде председнику Сената, Константину Дуки. Али Ана Даласена је целог живота морала сачувати успомену на оне трагичне разговоре, у новембру месецу 1059. г. Никад се није утешила што је видела како јој се измакла она царска круна коју јој је једна реч њеног мужа могла ставити на главу; никада није опростила породици Дука што ју је истисла с тога престола на који је она мислила да седне. Од тада је она своме животу поставила један једини циљ: то је било да опет нађе пропуштену прилику, да се наплати судбини, да извојује за своју породицу највишу власт коју је сама мислила да ће имати; а како је била вешта и упорна колико и славољубива, Ана Даласена је успела. Државни удар 1081. г., који је за више од једног века осигурао царство династији Комнена, био је не непосредна, али сигурна и логична последица њене жилаве енергије, страсне бриге коју је водила о слави свога дома, дубоког и непоколебљивог материнског пожртвовања, које је у свакој прилици показивала за своју децу.

I

Ако се не гледа на разлику друштвеног положаја, велика госпођа Ана Даласена врло је много личила на грађанку, Пселосову мајку. Као она, и ова је била побожна, милостива, честита; као она, и ова је налазила задовољства у друштву свештеника и калуђера, и сањала да заврши живот у неком манастиру; као она, и ова је проводила у побожном бдењу велики део ноћи, наизменце молећи се Богу и певајући псалме, а у друштву је показивала строго и озбиљно лице, које је многим људима улесало поштовање помешано са страхом. И најзад, као она, и ова је тој ватреној љубави

према Богу придружила страсну љубав према својој деци. У једном званичном акту, њен син, цар Алексије, дао је доцније о томе сведочанство које треба навести. „Ништа се не може поредити, пише цар, са једном нежном мајком која воли своју децу. Нема на свету чвршћег ослонца, било да се на хоризонту укаже каква опасност, било да прети каква непријатност. Ако она да какав савет, њен савет је добар; ако се она моли, њена свемоћна молитва осигурава онима који су њен предмет непобедиву заштиту. Таква ми се показала, од моје најраније младости, моја мајка и поштована владарка, која је за мене била у свакој прилици вођ и учитељ. Ми смо били једна душа у два тела, и милошћу божјом та лепа и тесна веза траје још и данас.”

Извесно је да је Ана Даласена имала дубоког и одлучујућег утицаја на своје синове. Као у породици Пселосовој, жена је у Комненовој палати била човек у кући; и кад је 1067. смрт њенога мужа остави удовом са осморо деце, пет синова и три кћери, њена улога, већ велика, могла је само још расти. Она је била та која је заиста подигла све своје синове, која је од њих начинила угледне људе као што су били, способне да испуне високо опредељење које је она сањала за њих и коме их је упутила. Она је, у осталом, радо слушала оне који су јој обећавали царство за њену децу, али нарочито није ништа штедела да од тих пропитава начини стварност. „Њене молитве, пише још њен син Алексије, дижући се без престанка до ушију Господа, уздигле су нас до врхунца највише власти.” И историја је с правом зове „мајка Комнена.”

Једина разлика која постоји између те две мајке подједнако страсне, мајке Пселосове и Комненове, то је што је Ана Даласена благодарни рођењу, своме богатству, упливу њенога имена, могла да стави у службу своје амбиције средства која није имала грађанка Теодота. Од велике по-

родице, кћи оца који је вршио високе дужности у покрајинама Италије, припадајући по матери оном славном дому Даласена, чија је слава узнемиравала неколико царства, удата за једног Комнена, у сродству са оним што је византиска аристократија бројала као најславније, она је увек живела у високом друштву и на двору, и ту је научила вештину интрига, којом се служила с највећом уметношћу, располажући да изиграва чудном окретношћу све тешкоће, несравњеном мајсторнијом да се провлачи кроз најопасније теснаце.

Поред тих способности драгоцених али ниже врсте, Ана је имала и сасвим узвишених духовних особина. Њен син Алексије, њена унука Ана Комненова увек су о њој говорили само с највећим дивљењем. Имала је памет првога реда „снажан дух, заиста краљевски и достојан престола“. Од младости је показивала енергичну и јаку вољу, чврст здрав разум; у њеном бистром и трезвеном мозгу жива мисао била је без престанка у покрету. „Чудо је било, пише Ана Комнена, наћи у том телу младе жене разум једнога старца, и довољно је било погледати је па видети колико у њој има озбиљности и вредности“. То је била душа једнога државника. Имала је изванредно искуство у пословима, дубоко познавање политичких ствари; она би била способна да влада светом. Једном речју, била је обдарена особитим природним даровима, лаким и језгровитим говором, који је увек налазио тачну реч и без напора се уздизао до речитости. „Без њене памети, без њеног разума, рекао је о њој њен син, монархија би пропала.“ А Ана Комнена изјављује да је она била изнад свих државника свoga времена. „Она је служила, пише она још, на част своме полу, на славу људском роду“. Уз то, храбра, пуна носите смелости, способна, кад су у питању њени синови, за свако пожртвовање и за свако лукавство, то је била укратко једна виша жена, која је својим високим способностима оправдавала безграничне

амбиције које је гајила. Час охоло, час смутљивица, довитљива и савитљива кад затреба, дрска и храбра према потреби, а увек бескрајно интелигентна, она је била та која је основала величину своје породице, и, кад се види каква је била, може се сватити њен чудан утицај на захвалне синове, који је до смрти задржала.

II

Кад је, 1067., смрт њенога мужа начинила Ану Даласену главом породице, тројица њених синова били су већ велики. Најстарији, Манојло, служио је у царској војсци; Исак и Алексије били су младии од деветнаест и двадесет година; само су Адријан и Нићифор били још деца. Исто тако од њене три кћери, две су биле збринуте, удате за људе из племићских породица; једна се била удала за Михаила Таронита, друга за Нићифора Мелисена. Довршити васпитање млађих, подићи остале и осигурати им напредовање, такав је био двоструки циљ који је мати себи у будуће поставила.

Прилике су јој за чудо ишле на руку. У то време, на престолу Византије била је опет једна жена, Евдокија, удовица Константина Дуке, која је била регенткиња у име свога сина младог Михаила VII. То била умна владарка, образована, чак и књижевница, мада греше што јој придају састав митолошког пева названог *Violarium* или „поље љубичица“, извесно је да је она волела да пише; она је писац неколико састава у стиховима, о Арианиној коси, о занимању које доликује једној владарки, и једне расправе о манастирском животу, који су довољни да потврде њене књижевне склоности и намере. Али је она још више била енергична жена, славољубива, жељна владања. „Ја хоћу, говорила је она, да умрем на престолу“. И зато јој је њен муж који је ценно њене особине, пре но што ће умрети, осигурао нарочитим декретом врховну власт, не пропуштајући ипак,

чудном опрезношћу заљубљеног и љубоморног мужа, да јој у замену узме писмену обавезу да се никад неће преудавати. Евдокија пристане, и обећање које је потписала било је свечано дато на чување патријарху Јовану Ксифилину.

На несрећу, за последњу вољу василеуса Константина X, мучан положај у коме се налазила царевина био је необично тежак за једну жену; потреба мушке руке неодољиво се осећала, а затим, с друге стране, Евдокија, мада се приближавала четрдесетој, била је жена од темперамента која је тешко подносила удовички живот. Баш се била страсно занела за лепим Романом Диогеном, једним генералом, који је по смрти царевој био покушао да дигне војничку буну; побеђен, доведен као заробљеник у Цариград, он је очекивао осуду, кад га, на велико изненађење дворских људи, царица помилује; и ускоро је само мислила како ће да се уда за њега. Једна ствар јој је ипак сметала: то је био несрећни докуменат предат у руке патријарху. Врло вешто, регенткиња обмане првосвештеника, она се претварала да спрам брата Ксифилиновог осећа силну љубав; а овај, као добар брат, да не би стајао на путу срећи, која се осмехивала његовој породици, пристаде да Евдокији врати хартију на којој је било обећање. Кад је најзад обавеза била у њеним рукама, василиса збаци маску и уда се за Романа Диогена.

„Човек је, вели филозофски Пселос, причајући тај догађај, променљива животиња, нарочито кад за ту промену нађе привидан изговор.” Али сви нису ствар примили са таквом филозофијом. Цезар Јован Дука, брат покојног цара, који се видео одстрањен од нослова, патријарх Ксифилин, бесан што је изигран, нису крили своје незадовољство; и сам Пселос, који је био министар љубимац Константина X, најзад се почео осећати незадовољан наступајућом политиком. Долазак Романов на престо занста је осигуравао победу војсци, и цивилна странка, забринута, огорчена, ступила је у

отворену опозицију против једнога владара који је претпо да ће је лишити њенога утицаја.

То је управо приближило Комнене двору. Осим тога што им је Евдокија била нека рођака, они су били по своме имену, по успоени на цара Исака, њиховога стрица, сматрани као најистакнутији представници и најсигурније присталице идеја о војној реорганизацији и енергичног делања, које је представљало Романово ступање на престо; осим тога, Ана Даласена била је и сувише очарана падом својих непријатеља Дука, а да биштедела своју помоћ и одрекла своје симпатије новој влади. Цела је породица дакле била у великој милости на двору. Ана Даласена удаде своју најмлађу кћер за Константина Диогена, блиског рођака василеусовог; за свога сина Манојла она доби највиша достојанства. Он је добио врховну команду источних армија, он постаде протопредар, затим куропалат, и, на челу трупа, одликовао се сјајним подвизима. Благодарени њему, име Комнена опет је постало популарно у војсци, и Ана Даласена се већ осмехивала на своје наде, кад се одједном млади војсковођа тешко разболе у Битинији.

На ту вест уплашена мати журно дотрча код узглавља свога сина; последњим напором воље, Манојло, већ готово умирући, устаде из постеље да је прими; он јој се баци у наручја, имајући једва снаге да каже неколико речи; затим паде, и, пошто је изјавио жељу да буде сахрањен у истом гробу где ће једнога дана почивати његова љубљена мајка, клону и издахну. Ништа боље од ове анигдоте не доказује дубоко поштовање и нежну љубав коју је ова жена умела да улије својој деци; исто тако, ништа не показује боље ретку енергију њене душе него ово што следује. Манојлова смрт била је више него један свиреп бол, то је било рушење свих нада које је она оснивала на тој младој слави. И поред величине свога губитка и свога

счајања, Ана Даласена се ипак отргла од удара који ју је оборио. Једнога је Комненска нестало, требало је да други продужи традицију и осигура судбину свога дома. Она се реши да одмах пошаље у војску свога трећег сина, младог Алексија. Али цар се показао мекшег срца него мајка. Кад му је Комнен дошао да иште овлашћење да иде, „Не треба, одговори му он, да твоја мајка у таквој жалости остане сама, и ја нећу да болу због губитка једнога сина додам и други удаљујући другог.“ И он врати младића Ани Даласени.

Револуција од 1071. г. сруши једним ударом дело које је Ана стрпљиво градила. Познато је како је пораз Романа IV, потученог код Манцикјерта од Турака и заробљеног од султана, распалио на двору сву мржњу која се одавна купила против несрећног владара, и како се странка Дукка, пошто је објавила његов пад, није устезала, кад је василеус ослобођен ропства, да му објави рат као непријатељу. Са својом обичном храброшћу, Ана Даласена остаде верна овом цару лишеном својих права. Није дуго прошло а она буде оптужена да одржава с њиме тајну преписку; позваше је пред суд; њена је осула унапред изгледала извесна. Онда видеше ову жену, увек чврсту и охолу, како нагло извуче испод свога огртача једно распеће, и машући њиме пред лицем сметених судија: „Ево, викиу она, мога судије и вашег. Мислите на њега изричући вашу осуду и добро пазите да буде достојна највишег судије који види тајне у срцу.“ На тај неочекивани испад, суд се нађе у великој забуни. Неколицина су већ била склона да је пусте испод суђења; већи број се ипак бојао гнева новог господара. Извукоше се једним кукавичлуком, који су комненски пријатељи згодни нађеном речју поредили са „Кајафиним суђењем“. Ана Даласена је била осуђена на прогонство, и са својим синовима затворена на једном острву Принчевског архипелага.

III

Међутим, немилост у коју су пали Комнени, била је краткога века. Њихов велики противник, Цезар Јован Дука, који је на влади заменио Романа и Евдокију, убрзо се завади са својим нећаком Михаилом VII, и морао је оставити двор да се повуче на своје имање у Азији. Комнени су били, и поред свога пада, и сувише моћна господа, а да нови министри не осете у тим околностима корист коју ће имати ако задобију њихову потпору. Позваше их натраг из прогонства. Ускоро, да би себи још боље осигурали њихову помоћ, оженише Исака, старешину породице, једном рођаком царице Марије Аланске, и мало затим дадоше му врховну команду источних армија коју је некад имао његов брат Манојло. Одлазећи, Исак поведе са собом у логор и млађег брата, Алексија. Од тада срећа породице неће престати да расте.

Алексије Комнен, будући цар, имао је тада двадесет и три или двадесет и четири године; Исак је био једва мало старији. Обојница су били извршни војници, страсни ратници, и показивали храброст која је, код старијега, ишла каткад до најлуђе неустрашивости. Тада су га виђали како јури на непријатеља „као гром“, и више пута, својом несмотреношћу, падао је у руке неверницима. Алексије, мада исто толико храбар, био је срећенији и тише природе. То је, по спољашњости, био човек средњег стаса, али чврсте грађе и врло снажан; са својим препланулим лицем, црном косом, тамним и сјајним очима, врло је добро изгледао и био веома привлачан. Вичан свима телесним вежбањима, он је био велики ловац, отмен и неуморан јахач, жељан кретања и ратничких подвига. Али тој телесној делатности он је придружио, у моралном погледу, ретко владање собом, и необичну вештину у заплитању ствари. Уман, образован, добар говорник, он је у души крпо жилаву и чврсту вољу; само, како је од природе био бла-

ге нарави, више је волео да дође до циља вештином него насилјем. Врло нежно одан, као и сва његова браћа, својој мајци, он је у тајности био предмет највеће љубави Ане Даласене; она га је заиста сматрала за подеснијег од других да оствари њене славољубиве наде, и зато га је врло рано упутила на војну каријеру, и затим га дала као поручника његовом старијем брату, Исаку. У свему томе, Ана Даласена је тачно видела. За кратко време, својом сјајном храброшћу и својим подвизима два Комнена увеличала су своје име несравњеном славом.

Око тих година, 1072—1073., царство је било у необично озбиљном положају. На азиској граници претили су Турци; ту опасност чинила је још заплетенијом побуна једнога старешине најамника, Нормана Русела де Бајела. принуђени да одрже борбу против неверника са снагама много смањеним тим устанком, два су брата ипак учинила чудо. Ако је веровати породичним хроникама, које славе са одушевљењем без сумње мало пристрасним њихову храброст и њихово чврсто пријатељство, — они су били сједињени, каже Ана Комнена, као Орест и Пилад, — њихови су подвизи били јуначки. Једнога дана, у једном боју, Исаков коњ буде под њим убијен, и он паде Турцима у руке. Алексије се с тешком муком трудно да спасе војску и да осигура одступницу, кад се трупе, обузете страхом, разбегоше, оставивши свога младог војсковођу готово самог. Принуђен да бежи, притишњен муслиманима, Алексије је само чудом умакао онима што су га гонили; и после кратког боравка у једном забаченом селу, најзад, с неколико људи, он успе да стигне у Анкиру. Имајући тада само једну мисао, да што пре ослободи свога младог брата, он отрча у Цариград да прикупи потребан откуп; он је при повратку имао велико изненађење напавши Исака већ слободног, племство Кападокије било се племенито удружило да откупи наследника једног тако великог имена. Два бра-

та се тада заједно упуте престоници; у околини Никомедије, опет буду нападнути од једне пљачкашке дружине Турака и опкољени. Размахнувши мачем, они себи прокрче пролаз, вршећи у битци чудне подвиге, и најзад се извуку из опасности, и, упркос бесомучном гоњењу, они све своје људе одведоше нетакнуте на сигурно место. Кад после тог епског јахања уђоше у Цариград, одушевљена гомила им приреди триумфални дочек, и, разнеженим и очараним очима народ је посматрао онога кога је с љубављу звао „лепи златни младић.“

Један тако сјајан глас морао је свакојако бацати у бригу оне горе, трудили су се да се отарасе тих младића, сувише популарних. Исак је био као војвода антиохијски послат на границу у далеку Сирију; Алексије, произведен за стратопедарка, имао је мисију да потуче и покори Русела де Бајела. Али, за то тешко предузеће, њему дадоше мало војника а нимало новаца. И поред негодовања његове мајке, која се бојала што он ставља на коцку своју младу славу у једној пустоловини осуђеној на неуспех, Алексије ипак прими команду коју су му нудили. И вештина његове тактике и уменност његове дипломатије биле су толике да је он у једном предузећу, у коме је изгледало да мора пропасти, нашао начина да се још више прослави. Он је побуњенику прво пресекао снабдевање храном, затим је умео, једном вешто изведеном издајом, да га натера на предају, и с триумфом је довео у Цариград тога противника који је уливао толико страха. Цар Михаило VII прими младога хероја с највећом љубазношћу: „Добро нам дошао онај, рече он, који је после Бога наша десна рука.“ У томе тренутку, 1074. г., Алексије је био једна од најистакнутијих личности у Византији.

Но, баш у то време, почело је расти опште незадовољство против василеуса. Безочна грамзивост првога министра исцрпла је финансије и изазвала оскудицу у царевини; војска, која није

примала плату, бунила се. Славољубиви људи искористили су неред из кога се отимала слаба влада Михаилова; у Европи, Никифор Бриеније прогласи се за цара; у Азији, Никифор Вотаниат узе пурпур, потпомогнут од великог феудалног племства, и чак од једног дела Сената. Између владе и претендената-супарника, Алексије Комнен се врло вешто чувао, и не радехи ни за кога, он је у толико више учвршћивао свој положај, и ускоро је постао толико неопходан, да су га све странке молиле за савез и трудиле се да га придобију. Он врло вешто искористи догађаје да себи осигура успех..

Алексије је, мало пре тога, био изгубио жену. Да је замени, предлагали су му две прилике подједнако сјајне и корисне. Цар му је нудио руку своје сестре Зое, Цезар Јован Дука мислио је да га ожени својом унуком Иреном. Имајући да бира између те две везе, Комнен лако разумеде превагу друге која је мешајући интересе две најславније породице византиске аристократије, осигурала његовим будућим амбицијама неоцењив ослонац. Он се реши за породицу Дука. Али, са разних страна, његова намера наиђе на снажан отпор. Цар, увређен што види како се одбацује његово сродство, показа се отворено непријатељски расположен за ту ствар; што је чудноватије, и сама Ана Даласена одупирала се сад жељи свога сина: стара упорна мржња, коју је увек осећала спрема породици Дука, помутила је тога дана обичну бистрину њенога суђења и учинила да заборави очевидну корист њене куће. Овде се појави Алексијев политички смицао и његова вешта одлучност. Тврдећи да никад неће учинити ништа против воље своје матере, он се чувао да не попусти пред њеним прекорима; стрпљиво, најљубиво, он предузе да је ослободи њених предрасуда и, помогнут вештом дипломатијом своје будуће тапите, он најзад успе да отклони све тешкоће. Ана Даласена, не без одвратности, даде свој пристапак; исто су тако измамили василеусово одобрење, и, на крају 1077. г. прослави се

венчање. Ана Даласена, видеће се доцније, задржала је спрам своје снахе упорну мржњу, и без сумње у толико живљу што је овога пута, први пут у животу, морала да приклони своју вољу пред синовљевом.

Треба међутим признати да је у овом спору Алексије био у праву више но његова мати, даљи догађаји то су доказали. Сродство са Дуком било је страшан дометак у његовој игри; оно му је допустило, међу унакрсним странкама да своју помоћ пружи тамо где је његова корист, и да постане прави господар ситуације. Он прво остаде веран постојећој влади: почетком 1078., он потуче у Македонији Нићифора Бриенија. Али кад, мало доцније, Вотаниат збаци Михаила VII, Комнен је сматрао за практичније да пристане уз нову владу. Једна тако драгоцену сагласност доби награду коју је заслужио: Алексије буде постављен за врховног заповедника војске, доби титулу најплеменитијег, и заиста постаде стални бранитељ и најбољи ослонац василеусов. И по други пут он потуче Нићифора Бриенија, затим сатре другог претендента, Васиоакиса, и доведе их обојицу заробљене пред ноге цару. Једно достојанство више платило је овај успех: он буде постављен за проедра. Али је нарочито његова популарност тиме необично порасла. Бљеском његових победа, он је био идол војника, који су га једногласно бирали у свакој прилици, и нису хтели другог старешину до њега. Својом женидбом, он је за своју судбину везао највећи део феудалне аристократије, чије је захтеве и права он оличавао у себи, а осим тога задобио је ослонац у патријарху, слепо оданом породици Дука. Својом лепом спољашњошћу најзад, ореолом славе који је окружавао његово име, он се допадао гомили. Алексије Комнен имао је права да се свему пада.

IV

Но, у то време, цар Нићифор Вотаниат постајао је све више непопуларан. Његови министри, као

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСИЧЕВО

некад министри Михаила VII, расипали су новац прикупљен стешком муком, и пошто су ризнице биле у крајњој опасности, глобљење царске бирократије још је повећало незадовољство. Војска, све уморнија од слабе владе која је управљала државом, љутила се што је занемарена, рђаво плаћена, без престанка жртвована интересима цивилне администрације. Азиски пукови су роптали; у престоници, Варази, они гардиски војници који су изгледали најсигурнији, бунили су се, и њихова се упорност тешко укроћавала. Вотаниат је, уз то, био стар, без енергије, мало смешан. Са свих страна тражила се нова династија, и буна Нићифора Мелисена, који је узео пурпур у Азији, била је очигледан знак претеће и скорашње кризе.

Наравно да је цивилну странку та ситуација бацала у велику бригу, и да су министри, њене вође, били јако забринути популарношћу Комнена који су се појављивали као одређене вође војне и феудалне странке. Они су Алексију већ били изјавили своје неповерење, забранивши му, после његове победе над Бриенијем, да триумфално уђе у престоницу. Сад су се трудили да му убију углед код цара, представљајући Вотаниату да је азиски претендент сам зет Комнена, подсећајући га да је Алексије — врло наметно уосталом — одбио команду над трупама послатим против његовога рођака, упињући се да покажу како је он у дослуку са пасишником, и да га коначно упропасте. Али Алексије је, као што се зна, био мајстор у лукавим интригама, сплеткама својих непријатеља одговорио је другим сплеткама и једним одсудним ударом он нађе начина, да у самом двору где су му плели замке стекне себи свемоћну потпору.

У време кад је још Михаил VII био цар, он се био оженио принцезом Маријом Алапском. То је била врло лепа жена, висока, отмена, снежне коже, јасних и дивних очију, необично љупка и привлачна. „Ни Ана, ни Фидија, вели Ана Комнена, нису ништа начинили што би било тако лепо као она.”

„То је била, вели се на другом месту, једна жива статуа, којој су се неуморно дивили они који воле лепоту, или боље то је био оваплоћени Амор сипао на земљу.“ Та лепа жена, као што се може мислити, распалила је око себе велике страсти. И сам Нићифор Вотаниат, кад се попео на престо, није био неосетљив спрема њених чари, и мада више није био врло млад и већ два пута удован, он намени да се њоме ожени. Била је једна велика сметња: муж младе жене, свргнути цар Михаило VII, још је био жив, али њега су затворили у манастир, и његов се брак сматрао као поништен. Нићифор се ипак један тренутак устезао и, како му је много било стало да узакони отети престо једном царском везом, помишљао је да узме за жену удовицу Константина X и Романа Диогена, Евдокију, која би радо пристала да с њиме дели власт. То би била женидба из рачуна и они би по годинама били једно према другом; али Марија је била сасвим друкчије лепа и заводљива: Вотаниат није могао одолети. И поред противљења Цркве да благослови ту везу двоструко неправилну, цар се одважи на трећу женидбу и узме жену свога претходника.

Марија Аланска је без одушевљења била пристала на жељу Нићифорову, једино да сачува интересе свога младога сина Константина коме је тада било четири године; али није могла волети старог мужа који јој се био наметнуо. Алексије Комнен, напротив, био је, као што се зна, врло привлачан, изгледа да се код царице убрзо развило врло нежно осећање спрема њега, и по престоници почеше кружити гласови да је она у најлепшим односима с њиме. Ствар изгледа доста вероватна; у сваком случају, извесно је да је василиса отворено држала страну Комненима и указивала им велико пријатељство. Поред тога, удајом њене рођаке за Исака, старешину породице, она им је била нешто мало и род; и, благодарећи тој вези, Исак, који је тада био у Цариграду, имао је слободан приступ код вла-

дарке. Он се тиме користио да прогура свога брата, да му задобије наклоност гинекеја, где су сви радилли за њега; и сама Ана Даласена, из мржње спрам своје снахе Ирене Дука, посматрала је без негодовања везу Алексијеву и свом снагом помагала веште поступке својих синова. Све те интриге окончаше се јединим доста непредвиђеним исходом: Марија Аланска усвоји Алексија Комнена. Тиме је он улазио у царску породицу, и, званично примљен у најужи дворски круг, он се још лакше обавештавао шта се плело против њега.

Обмашиван од својих министара, цар се решио на један озбиљан корак: за свога наследника одредио је био свога нећака Синадена. Кад је Марија Аланска дознала за тај избор, који је тако сурово лишавао њенога сина права на престо, њеном гневу није било граница; пошто она одмах извести Комнене, они су, по упутству своје мајке, још више распаљивали њен гнев. Тада се саветници царевни решише на један одлучан корак; да сврше с њима, они решише да ископају очи двојици браће. Али су се Исак и Алексије одавна чували, толико да су, кажу, пазили да се никад обојица не нађу у исто време у двору. Извештени, без сумње, од царице шта им се спрема, они предухитрише ствар и ставише све на коцку.

Ноћу 14. фебруара 1081. Исак и Алексије, пратени својим главним присталицама, побегоше из престонице, и постаравши се да се дочепају кола из царских штала, они негоњени стигоше у логоре тракиске војске. Њихов одлазак је био тако пренагљен, и њихово бегство тако брзо да су морали оставити за собом све жене из своје родбине. Овде је Ана Даласена нашла сву своју уобичајену енергију. Мудра жена као што је била, она одмах у зору стрча да се склони у неприкосновено уточиште Свете Софије, и поведе са собом своје кћери, снахе, унучиће; а кад је Никифор Вотаниат позва да дође у Свету Палату, она кратко одби и, закачивши се за иконостас, изјави да би јој требало одсећи руке

да је откаче одатле. Против толике чврстине цар није смео да употреби силу; он ступи у преговоре и најполе обећа да ће, ма шта се десило, поштедети живот рођакама побуњеника. Задовољнише се тиме што су их из спрезности затворили у један манастир Петриона, где им се убрзо придружи снаха Цезара Јована Дуке, ташта Алексија Комнена. И, стрепећи, све те жене очекиваху исход догађаја.

Оне нису имале дуго да чекају. Завереници, које је Цезар Јован Дука подупирао својим именом и својим богатством, спремали су се да их ослободе. У логору Схизе, не губећи времена, они су прогласили за цара Алексија Комнена, у чију се корист Исак, његов старији брат, великодушно одрекао престола; затим, наоружани, пођоше на престоницу. За то време, слаби Вотаниат предао се судбини; он је оклевао, није предузимао никакве потребне мере, унапред се мирно са својим удесом. Издаја једнога најамника предаде устанима једна градска врата. Ипак још ништа није било решено. Требало се тући улицама, и Цариград познаде све ужасе освајања на јуриш. Можда би чак у тој разузданој борби Вотаниат, да је покушао да да снажнијег отпора, могао и победити, он то није хтео, или није смео. Одметање флоте, која се изјаснила за Комнене, сасвим га утуче. Да би зауставио непотребно проливање крви, василеус, на наваљивање патријарха, реши се да абдицира. Он уђе у један манастир и само је ово нашао да каже: „Што ми је криво то је што нећу јести меса. Изван тога, све ми је друго свеједно.“

V

Ана Даласена могла је бити срећна: њен син је био цар. И као што му је она била припремила пут за престо, тако се исто њен утицај јако истицао у прво време нове династије.

Алексије Комнен имао је у великом степену породично осећање. Прва његова брига, чим је добио

власт у руке, била је да обаспе почастима сву своју родбину; за своју браћу, за своје рођаке, створио је нова и звучна достојанства и међ њима разделно највише положаје у држави. За своју мајку учинио је више. Од својих младих година он јој је указивао дубоко поштовање, и навикао да се у свакој прилици управља по њеним саветима, поставши цар, он је исто тако хтео да је уврсти у све савете. Дао јој је титулу царице, обавештавао је о свима својим пословима, у свему се саветовао с њом. Да би угодно тој побожној жени, он себе осуди, ради испаштања за цљачкање престолнице, на четрдесетодневно покајање и пост који су сви његови морали делити. Да би јој учинио по вољи умало се није одлучио на нешто много озбиљније: помислио је на развод.

Мада је Нићифор Вотаниат био збачен, царица Марија је била остала у Светој Палати са својим сином Константином; и о том милоственом поступању много се говорило у Цариграду. То је изгледало да потврђује гласове који су се одавно ширили о блиским односима Алексија и лепе царице; нарочито је падала у очи чудна супротност у начину на који се василеус, у том истом тренутку, понашао према својој законитој жени. Док се са својом мајком и свима из своје породице нови владар био сместио у горњу палату Вуколеона, Ирена, са њеном мајком, сестрама и дедом, било је наређено да се настани у доњој палати, као да су хтели да истакну разлику између Комнени и Дука, и да припреме скорашњи раскид. На двору и у граду, много се тумачило то одвајање, и многе је бацало у неспокојство. Никоме није било непознато да је Ана Даласена мрзела Дуке, да у дну душе никад није одобравала женидбу свога сина са Иреном. И како се видело да има свемоћан утицај над Алексијем, како цар није много крпо одвратност коју је осећао спрам своје жене, убрзо се прочуло да је царев развод близу, и да је Ана Даласена ту употребила сав свој утицај. Сигурно је да је царица мати сплет-

карила код патријарха Кузмана и трудила се да га окрене против своје снахе, и исто је тако сигурно да је, кад је видела да је упорно веран странки Дуке, помишљала да га обори, да би на његово место метнула неког услужнијег и савитљивијег првосвештеника. Последњи немно догађај сасвим је усколебао духове. Алексије се крунисао сам, не уврстивши Ирену у церемонију. Све је то изгледало значајно, и породица Дука била је врло забринута.

У ствари, Алексије Комнен био је у великој забуни између три жене око себе. Марија Аланска му се бескрајно допадала; он никад није много волео Ирену, и оженио се њоме нарочито из политичких разлога; а његова лична осећања и сувише су се слагала са саветима матере која је волела да заповеда и коју је одавно по навики слушао. Али била је с друге стране једна озбиљна опасност да се отуђе Дуке: њихове су присталице биле многобројне и они су отворено изјављивали да су у државном удару много више радили за Ирену него за Алексија. Патријарх Кузман није се мање одлучно изражавао: „Ја нећу сићи са патријарховог престола, говорио је он, пре него што сво овим рукама крунисам Ирену”. И овога пута Алексије је показао надмоћност својих политичких способности: он је угушио своје тајне симпатије, разлозима стишао страсти своје мајке; и пред том чврстом вољом, пред тим политичким здравим разумом, сви се најзад приклонили. Породици Дука дато је задовољење које је зајемчавало њихов савез: седам дана после свога мужа Ирена је била крунисана за василису Ромеја.

То је за Марију Аланску био крај њених нада: она се повукла у палату Мангана, пошто је изричним актом признато право на престо њеном сину Константину. За Ану Даласену то је такође било разочарење и удар. Син је утешио давши јој, ако не прилику да се освети, а оно неограничену власт. Допусти јој да збаци патријарха који се усудио да јој се одупре; у влади јој је дао место које је сва-

ким даном бивало веће. Кад је, месеца августа 1081., морао да оде из Цариграда, да се у Илирији бори са Норманима Роберта Гискара, он својој мајци, свечаном златном булом, повери неограничену власт за време трајања његовога одсуства.

Ана Комнена нам је сачувала текст тога драгоценог документа; нема сјајнијег доказа захвалности коју је Алексије увек осећао према својој мајци и дубоког утицаја који је она вршила над њим. Пошто је поменуо, изразима које сам већ навео, све што јој дугује, владар поверава „својој светој и поштованој мајци” старање о свој администрацији царевине: правда, финансије, управљање провинцијама, постављања на сва звања, на сва достојанства, све је поверено њеној контроли и предато њој на решавање. „Све што она буде наредила, каже цар, усмено или писмено, мора се сматрати за извршно.” Она је имала свој печат, који нам је сачуван, и на коме се чита: „Господе, чувај Ану I Даласену мајку василеусову.” И њена је моћ била толика да је, по речима Ане Комнене, „цар изгледао да пушта узде власти и да у неку руку трчи поред царских кола у којима она седи, задовољавајући се само титулом василеуса.” И принцеза се чуди с пуно поштовања да се гинекеју могло дати толико места у држави и толико утицаја: „Она је заповедала, пише она, а њен је син слушао као роб. Он је по изгледу владао; али она је имала власт у рукама.”

То је за Ану Даласену била лепа одмазда за свирепо разочарење које је осетила 1059. г. Тада се заносила надом да ће бити царица: свој сан је остварила. Око двадесет година, вољом њенога сина, она је удружена с њиме владала, и та јој се правда дугује, владала је добро. Она је повратила ред у влади пажљиво пратећи и уређујући појединости најситнијих послова. Она је поправљала распусне обичаје Свете Палате и дала јој строг и пристојан изглед манастира. Од тада је у царском пребивалишту строг програм одредио часове обеда, службе, и сви су се морали владати по правилима

које је она прописала. Сама је давала пример. Ана Комненина нам је казала како је њена баба проводила дане. Један део ноћи проводила је у побожним молитвама; затим је јутро било посвећено аудијенцијама и потписивању налога; после подне ишла је у капелу Свете Текле, на свету службу, и опет се, до вечера, занимала државним пословима.

У свему томе водила ју је једна једини брига. Безгранично одана своме сину, она је само мислила да осигура напредак и славу његове владавине; али како је, залазећи у године, постајала охолија и упорнија него икад, најпосле се почео тешко осећати терет њеног туторства, и Алексије би се, изгледа, више пута раздражио. Она је уосталом имала сувише тврду руку, а да доста брзо не постане врло непопуларна. Стара владарка је била довољно паметна да разуме, по тим знацима, да је крај њеног утицаја близу. Она није чекала да је сурово удаље с власти: око 1100. г., она се драговољно повуче у манастир Пантепопт. Тамо је, 1105. г., умрла доста жалосно, оставивши свима који су дошли у њену близину сећање на једну узвишену жену, а својим синовима успомену на једну дивну мајку.

Византија и Запад у време крсташких ратова.

Кад је, последњих година XI века, први крсташки рат довео византиски Исток и латински Запад у непосредан додир, осетила се велика супротност и дубока разлика између те две цивилизације, или боље рећи та два света која су се сусрела.

У време кад су разуздане масе крсташа прешле својим освајачким таласом преко грчке царевине, Цариград је још увек био један од најлепших градова на свету. На његовим пијацама, правом центру цивилизованог света, стицали су се и мењали производи свих земаља. Руке цариградских занатлија израђивале су све скупочене ствари за које је знала префињена раскош средњег века. Кроз његове улице кружила је шарена и хучна гомила, у сјајном и живописном оделу, тако раскошном да, по речима једног савременика „сви изгледаху као краљевски синови“. Његови тргови, окружени палатама и аркадама, били су пуни ремек-дела класичне уметности. По црквама са огромним кубетима, међ обилем порфира и мрамора, мозаици су бацали златне одблеске. По великим царским палатама Вуколеона и Влахерна, тако пространим да су изгледале као градови у граду, дуги низови одаја одавали су нечувену раскош. Путници који су, у току XII века, посетили Цариград, хаџије из крсташких ратова који су се, потрудили да својим простодушним језиком забележе утиске које су осетили, — Венија-

мин Туденски као и Едризи, Вилардуен као и Робер де Кларн, — не могу, описујући ту јединствену варош, да задрже своје дивљење. Труверн са Запада, до којих је био дошао глас о том блеску, говоре о Цариграду као о земљи снова, која се назире кроз неки златан сјај. Други писци услужно набрајају драгоцене светиње којима су богате византиске цркве. Али сви су подједнако били изненађени једном и истом ствари: чудним неизмерним богатством те вароши која је, по речима Вилардуеновим, била »свима другима господарица«.

И то није све. У Европи XI века Цариград је заиста био краљ господства. Док груби витезови Запада не имађаху друге бриге ни разоноде сем лова и рата, византиски је живот био веома отмен и раскошан; углађеност у понашању, тражење префињених уживања, укус за књижевност и уметност били су свуда распрострањени. И можда још много више него материјално благостање те величанствене престонице, бароне крсташких ратова чудила је изванредна велелепност церемонијала која је окружавала цареву личност, сложеност етикете која је дубила провалу између поноситог владоца Византије и осталог човечанства, театралне апотеозе у којима се василеус појављивао као представник или пре као сам израз божанства.

У том отменом друштву, на том церемонијалном двору, са строгим хијерархијом изведеним до ситница, крсташн са Запада појавише се као доста невоспитани простаци, као досадни и непријатни наметљивци. И, пуни дубоког презирања према тим низматичким Грцима, неспособни у својој грубој надутости да ништа разумеју од толико утанчаности и прелива учтивости, која их је вређала у њиховом самољубљу као недостатак обзира, најзад, и нарочито, врло раздражени тим чудним излагањем богатства, Латини не учинише ништа да угладе своје углове, и пона-

шаху се, по речима једног њиховог вође, самога Петра Пустинјака, »као лопови и разбојници«. Треба видети код тадашњих писаца какав је утисак, пун неспокојства и пренеражења, на Грке произвео неочекивани долазак тих насружаних гомила, које одједном преплавише византиску територију. »Пролаз Франака, пише један очевидац, тако нас је запрепастио да више нисмо били свесни себе«. И пред тим гомилама, »многобројнијим, вели Ана Комнена, него звезде на небу и песак у мору«, пред том великом славољубивом властелом, „која су сањала о византиском царству“, разумљиво је да нам је кћи Алексија Комнена показала цара, свога оца, као „утопулог у море брига“.

И тако се од првога сусрета Латини и Грци погледаше с неповерењем, и основно сунарништво које је раздвајало те две цивилизације испољи се у узајамним сумњама, сталним тешкоћама, непрекидним сукобима, оптуживањима једне и друге стране за насиље и издајство. Цар је био забринут, — и не без разлога, — због доласка тих крсташа које он није звао. Нимало не схватајући онај велики покрет одушевљења који је, на глас Урбана II, нагнао Запад на ослобођење Христовог Гроба, он је у крсташком рату видео једно чисто политичко предузеће. Он је Латине нарочито познавао по славољубивом Роберту Гискару који је некад намеравао да нападне грчку царевину; и кад је међ вођама крсташа видео рођеног сина свога старега противника, Бохемонда, Алексије није могао да угуши бојазан од напада на Цариград, и плашио се сваке њихове жеље о којој би посумњао или коју би наслутио. Крсташи, са своје стране, нису ништа учинили да умање то царско неспокојство. Многи велики барони врло брзо заборавише верску страну свога предузећа и мишљаху само на земаљске користи које ће им оно донети. И у самој околини Готфрида Бујонског помишљали су у један мах да на јуриш заузму Цариград. У сваком случају, спрема Алексија су се

крсташке вође показале пуни зле воље, изискивања, охолости и дрскости.

Две карактеристичне анегдоте, које прича Ана Комнена, доста занимљиво сликају душевно стање обе стране.

Кад Бохеомонд из Тарента стиже у Цариград, он у палати где му је цар био спремно стан, нађе богато постављену трпезу. Али се обазриви Норман и сувише добро сећао да је некад био василеусов непријатељ, а да не би у дну душе задржао нешто неповерења. Зато није хтео ни да проба, па чак ни да дирне јела која су била изнета, него је дао својим куварима да му спреме ручак по начину његове земље. Само, како би волео, мада се за себе бојао, да је начисто о правим царевим намерама, он се досети једној оштроумној проби. Он издашно подели својим друговима комаће мяса које му је послао Алексије, и, сутра-дан, врло бржично, запита своје пријатеље како су са здрављем. Они му одговорише да су врло добро, и да нису осетили никакву нелагодност. Онда Бохеомонд, безазлено: „Е, па, тим боље! али ја, пошто сам се сећао нашег некадашњег непријатељства, по мало сам се бојао да он не помеша какав отров у та јела да ме отрује.”

Види се да грчко пријатељство није крсташима уливало неко безгранично поверење. Треба с друге стране признати да су Латини били врло незгодни гости. Треба видети како византиски хроничари говоре о „тим француским баронима од природе дрским и безобразним, од природе похлепним па новац и неспособним да одоле икаквој својој ђуди, и, изнад свега, брбљивијим него сви други људи на земљи”, и како, од раног јутра, ти наметљиви гости упадаху у двор, не водећи нимало рачуна о етикети, и досађиваху цару бескрајним говорима, улазећи код њега са својом пратњом чак и без пријаве, разговарајући с њим слободно, не остављајући му времена чак ни да доручкује, а увече пратећи га до врата спаваће

собе, да му траже новаца, заштите, савета, или просто да мало проћаскају. Дворани су били згранути толиким грешкама против етикете. Али Алексије, предусретљив, а знајући уосталом раздражљиву нарав својих гостију, прелазно је преко свих њихових лудости и старао се пре свега да избегне сукоб. Зато су се каткад виђали доста чудни призори. Једнога дана, на свечаном примању, у присуству целог искомљеног двора, један латински барон седе дрско на сам василеусов престо. А кад га гроф Балдуин повуче за рукав да га дигне, приметивши му да у Византији није обичај да се седи у присуству царевом, и да је ред, кад је неко у страној земљи, да се придржава обичаја те земље, овај, погледавши Алексија преко, поче мрмљати кроз зубе: „Но, то је простак, кад он седи док толике велике војсковође стоје!“ Алексије, „који је одавно познавао охолу душу Латина,“ учини се да није ништа приметио; али затражи да му се преведе витежев одговор, и кад је закључно примање, зовнувши га себи, он га запита ко је, и из које је земље. „Ја сам чист Француз, рече овај и од племените лозе, и ево шта ја знам. Има у мојој земљи једна раскрсница, где се налази једна стара капела; ко год жели да победи противника у појединачној борби, дође ту, моли се да му Бог помогне, и чека онога који ће се усудити да се мери с њиме. Ја сам тамо често ишао, али никад нико није дошао.“ Може се мислити колико је стрпљења, благовољења и вештине цар морао употребити да удеси живот с људима тако борбене природе; и ако је, најзад, закључно с њима уговор, послушају се да, под тим условима, тај уговор није могао бити, ни с једне стране, ни много искрен ни много трајан.

Западњаци су се, после, много жалили на незахвалност, вероломство и издајство грчкога цара и његових поданика, и једино Алексија чинили одговорним за све потоње неуспехе крсташких похода. У истини, то је чиста легенда, коју су

брижљиво одржавали сви непријатељи византиске монархије, и чији одјек, преношен с века на век, објашњава толике неправедне и жилаве предрасуде које се још и данас несвесно одржавају против Византије. У ствари, кад је Алексије једанпут закључно уговор с крсташима, он се показао веран својој речи, и ако је дошло до раскида, узрок треба тражити нарочито у неискрености латинских кнежева. Али исто тако треба признати да је међу људима тако различитог духа тај раскид био готово неизбежан. Алексије је радио као василеус, бринући се изнад свега о користи монархије, у тим крсташима које он није звао гледао је само најамнике, чије је услуге готов био да искористи и да добро плати, али којима је, у накнаду, хтео да наметне заклетву на верност и обавезу да поврате царевини све негдашње византиске територије које буду могли освојити. Са своје стране, латински кнежеви, иако су чинили уступке царским захтевима јер су осећали да им је грчка потпора неопходна, били су славољубиви и сами за себе, нетрпељиви спрема сваке власти, жељни да себи оцпе у Азији независне кнежевине. Кад су, саобразно своме схватању и презревши своје обавезе, доделили Антиохију Бохеомнду као неограничену својину, цар се с правом могао осећати превареним и сматрати се увређеним. Раскид је од тада био неизбежан. Још треба приметити да, ако је Алексије ратовао са Бохеомндом, он је до краја остао у добрим односима са другим крсташким кнежевима. И у томе, као и некад избегавши претећи сукоб под зидовима Цариграда, он је за цело имао извесне заслуге.

Могло би се мислити да ће односи између Истока и Запада бивати све бољи што их више буде. Десило се сасвим обратно. Током целог XII века, кад је други, затим трећи крсташки рат понова довео у везу Византинце и Латине, појављују се трагови истога супарништва, само још већег и оштријег при сваком новом сусрету. С обе стране

исто неповерење, исте оптужбе, исто основно не-разумевање. Од стране недисциплинованих крсташких ратника исто пљачкање, иста насиља, исти заповеднички прохтеви; с грчке стране иста средства, често доста нечасна — која византиски хроничари признају и отворено препоручују — да се опросте досадних гостију и убију им вољу да се врате. Између цара и латинских краљева исте тешкоће око етикете; и, у главама западњака, све више осваја помисао да, ако хоће да сврше с тим несигурним савезницима, с тим грчким царством које више штоди но што помаже крсташком походу, постоји само један начин, а то је прибегнути сили. У логору Луја VII као и Барбаросином озбиљно се помишљало на заузимање Цариграда; средином XII века спремно се један план за крсташки рат, не више против неверника, него против Византинаца. И кад су, најзад, узастопни порази светих похода мало помало укоренили по целом Западу легенду пуну непријатељства према грчком царству, кад се старој, још појачаној мржњи придружила све јаснија свест о богатству а исто тако и о слабости Византије, Латини више нису могли одолети искушењу. Барони четвртог крсташког рата, пошавши да ослободе Христов Гроб, завршише заузећем Цариграда и рушењем престола василеуса, — са прећутним саучесништвом папиним, и уз опште одобравање хришћанства.

Оснивање једног латинског царства на развалинама Константинове монархије, сувише је свирепо вређало византиско родољубље, а да би то сурово решење могло умирити стару мржњу и стиснати непријатељство два света. Пад те слабе и кратковечне државе, после једва пола века живота, још је дубље ископао провалију међу Византијом и њеним победиоцима. Од тада, световни владари Запада, па био то Хоенштауфен као Манфред или Француз као Карло Анжујски, имали су сталну амбицију да, по сваку цену, па и на силу, успо-

ставе разорено латинско царство. Духовне вође хришћанства, папе, исто су тако имале само једну мисао, да се користе забуном и бедом василеуса да би им наметнули сједињење с Римом и потчињеност грчке државе папској власти. А Византинци, противници сједињења цркава, нису се много варали кад су говорили да, под отвореним непријатељством, као и под некористољубивим изгледом, Запад, у главном, тежи увек само једном циљу, „уништењу града, племена и имена грчког.“ Ако је најзад, и поред тренутног задовољења од стране Византије, и поред неуспешне и позне помоћи од стране Латина, западно хришћанство допустило, у XV веку, да Цариград подлегне под ударцима Турака, главни разлог томе треба тражити у старој мржњи, у основном неслагању, који су сваки споразум између грчкога Истока и латинскога Запада чинили немогућим. Ако је хришћанство пустило Византију да падне, то је зато што је оно у њој мрзело непомирљиве, шизматичке и вероломне непријатеље, којима су се могле преbacити две ствари: што су упропастили крсташке походе и што су увек одбијали да искрено уђу у крило католичке цркве.

Тако, од дана кад су крајем XI века крсташки походи први пут приближили Латине и Грке поставио се један проблем, који се истиче до XV века у већини европских послова, и који је заиста био Источно питање средњег века. Утврђивање некога *modus vivendi* између Запада и Истока било је од тада — и за три и по века — за византиску царевину животно питање, а за хришћанску Европу једна од њених најозбиљнијих тешкоћа. И поред разних покушаја да се тај проблем реши, из тих напора није изишло ништа успешно ни с политичког ни с верског гледишта. Али из тога продуженог додира две цивилизације, из тих односа, често рђавих, али честих и тесних, произишле су за Византију важне друштвене последице. Византиско друштво, дотле тако затво-

Византијске слике

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

„РАДОЈЕ ДЕМАНОВИЋ“

рено за латинске утицаје, било је из основа преображено за време тога периода. Како се извршило то продирање западњачких мисли и обичаја у Византији? Како је, и у коликој мери, грчки свет, привидно тако отпоран, добио при том додиру нов изглед? То сад треба укратко објаснити.

II

Зна се како је готово сваки крсташки поход имао за последицу оснивање какве латинске државе на Истоку. У Сирији, поново освојеној крајем XI века, почеше на све стране цветати, као неком чаролијом, феудална господарства, Јерусалимска краљевина, Антиохијска кнежевина, Едеска и Триполитанска грофовија, а да се и не говори о мањим баронијама. Крајем XII века трећи крсташки поход заузео у пролазу Кипар, и Лузитани ту основаше краљевину која је кроз два века била најбогатија, најнапреднија од свих држава латинског Истока. Четврти крсташки рат учинио је још више: у Византији он је довео једног латинског цара на престо Цезара; он је Грчку и Архиепископату прекрилио феудалним кнежевинама. Док је један фландриски гроф обукао василеуски пурпур, док је један маркиз од Монферата проглашен за солунског краља, Бургињонци су постајали латинске војводе, Шампањци морејски кнежеви, Млечани велике војводе деметрске, маркизи Церига војводе Наксоса и Пароса, Беневезани кнежеви Хиоса и господари Митилена; Родос је постао престоница витезова Јовансваца, а Крит венецијанска колонија. И у све те латинске насеобине, створене на земљишту Сирије и Јеладе, новодошавши донесоме собом западњачке законе, обичаје и начин живота. То је био као комад феудалне Европе пренесен под источно небо. Па још и данас, на бреговима Сирије као и на бреговима Аркадије и Арголиде, на падинама Тајгета као и на падинама Ливана, и још даље, у самој пустињи,

загубљене с оне стране Мртвога Мора, зачуђени путник наплази на дивне феудалне тврђаве, које својим тешким кулама и зупчастим бедемима ките гребене брегова. У Кипру, готово нетакнута здања, поносни градови, усамљени манастири, изгубљени у дну пустих долина, величанствене готске катедрале, још увек причају о сјају француске уметности XIII и XIV века. И са својим страшним бедемима, својим старим кулама, древним кућама своје Витешке улице, Род даје један редак и готово јединствен приказ једног француског града из XV века, сачуваног са свима својим споменицима. То је заиста била, како је рекао један папа, „једна нова Француска” коју је крсташки рат створио на Истоку. Иако је, као што се дешава увек кад се две неједнаке цивилизације нађу једна према другој, мање развијена — то је тада била западна — претрпела моћан утицај виших цивилизација, арапске, сириске, византиске, с којима је долазила у додир, ипак је, примивши много, и она много дала. Од тога феудалног и француског света, који је цветао у Кипру, у Сирији, у Мореји, Исток је нешто узео; иако су, пред новинама и привлачношћу Ислама и Византије, Латини научили да размишљају о многим стварима о којима су једва и слутили, источноначко се друштво исто тако преобразило тим свакодневним додиром.

Додајте да су поред савољубивих барона, који на Истоку постадоше цареви, краљери и кнежеви, да су поред млађих синова племићских породица који дођоше у те нове државе да траже баштине или богатства, крсташки ратови довели на Левант још и друге Латине. Велики трговачки градови Италије, Мледи, Ђенова, Пиза, брзо су схватили важност богате пијаци која се стварала њиховим предузећима. Одмах сутрадан по првом крсташком походу, њихове тезге закрчише пристаништа сириске обале, и велики колонизаторски и трговачки покрет убрзо је заменио, са својим материјалнијим бригама, верско одушевљење пр-

вих крсташа. Ускоро се све источне обале Средоземног Мора, све велике вароши византиског света покрише млетачким и ђеновским насељима. Да би се управљало тим новим светом и да би се он искористно, основаше се јака друштва, политичка и уједно трговачка удружења, таква какво ће доцније бити Индиско Друштво. Млеци су били монополисали трговину Архипелага, Ђенова Црног Мора, а обоје су се отимали о Цариград, где је свака од две противничке републике имала свој квартал, своје повластице, своје посебно устројство признато и потврђено христовуљама византиских царева. И тим путем, непрекидним додиром двеју раса на пијацама, по банкама, у мењачницама, по дућанима, нешто са латинскога Запада природно је продрло у византиски свет.

И то није све. Ка томе дивном и богатом Истоку где се толико Латина обогатило, ка тој јединственој Византији која се маштама указивала у златноме блеску, носила је једна непрекидна струја све пустолове Запада. Скандинавци и Англо-Сакси, Нормани из Италије и Французи из Француске, били су срећни да ступе у службу у пукове царске гарде, у редове оних чувених Варага чије је омиљено оружје била тешка секира са двоструким сечивом. Сви кондотиери на расположењу пожуреше се да продаду свој мач василеусу који је добро плаћао. И она историја велике каталанске друштвене која је првих година XIV века шетала кроз целу царевину, од обала Хелеспонта до обала Атине, своју херојску и крваву одисеју, готово личи на роман. То су били шест хиљада каталанских и бискајских пљачкаша, које је Андроник Палеолог био узео у службу против Турака. На њиховом челу био је један витез храмовник, Рожер де Флор, кога је цар био начинио великим војводом византиским и кога је оженио једном принцезом из царске породице. Али какви незгодни помагачи, и поред велике плате и повластица којима су их обасули, и поред титуле

Цезара, коју су најпосле дали њиховом старешини. Треба прочитати у живописној причи Рамона Мунтанера, једног од главних учесника и историографа овога похода, како су каталанска хорде сматрале царевину као покорену земљу, уцењујући василеуса и опседајући престоницу, организујући се у неку врсту војничке републике „франачку војску која влада Македонијом“, чији се вођа називао „милошћу божјом велики војвода Романије, господар Анатолије и острва царевине“. Од обала Меандра до обала Пропонтиде, од Галипоља до Солуна и до Атоса, од Тесалије до Атике, за седам година, они су ишли, пустошећи, секући све, и најзад, завршише своју пустоловину оснивањем једне каталанске војводине у вароши Периклесовој. Чудна историја која лепо показује привлачност грчког Истока за западњачке душе, и како су нечувена богатства која су се ту могла стећи без престанка подстицала грабљивост многих других пустолова.

Поред световњака, и Црква је најпосле процирила на византиски свет утицај свога свештенства. У новом латинском царству, посталом у четвртом крсташком рату, Инокентије III је могао наместити западњачке владике и једног патријарха, подићи латинске манастире, уобразити за тренутак, и поред грчког осећања одвратности и непријатељства, да ће Исток довести под римску превласт. Па чак и онда кад је тај покушај пропао, још две стотине година Рим је одржавао сталне односе с Цариградом. У тој вечној измени посланстава и мисли није могло проћи а да ништа са Запада не допре до Византије.

III

Са свима тим људима тако разних врста, великим феудалним баронима, млетачким и ђеновским трговцима, папским посредницима, пустоловима из целог света, идеје и обичаји Латина за-

иста су прожели Исток и неосетно га преобразили.

Свакојачко, то смо већ приметили, у том додиру двеју цивилизација, Франци су много позајмили од новог света у који су били бачени, и отпечатак који је Византија оставила на латинским кнежевинама Леванта није слаб доказ моћи претонљивања других народа, коју је грчко царство имало још усред XII века. Али је, обротно, постојао и утицај Запада на источни свет, и он се показивао у политици, као и у вери, а још јаче у друштвеном уређењу, па чак и у књижевним творевинама.

Откад је 800. године Карло Велики успоставио западно римско царство, а и раније, Византија је све мање бивала европска сила и постајала поглавито источњачка држава. У XII веку опет је заузела угледно место у европским и хришћанским пословима. Као некад Јустинијан, Мапојло Комнен је сањао како ће да обнови светско царство. Његова славољубива и делатна политика, излазећи из уских граница Балканског Полуострва, простирала се на Угарску, на источне обале Јадранског Мора, полагала је право на Италију, спорила и самом Фридриху Барбароси царску титулу. Његова дипломатија радила је у Ђенови, Пизи, Анкони, Млечима; његови изасланици сплеткарили су по Немачкој и по Италији; његови заступници водили су преговоре на француском двору, као и на папском. А ако су се његове велике намере најпосле и изјаловиле, ипак је истина да је, током целог XII века, Цариград био један од центара велике европске политике.

Питање о сједињењу црква, сан и стална жеља свих папа, исто је тако у XIII и XIV веку живо мешало Византију у послове Запада. Ма колико да је грчко царство онда било слабо, ипак савез с њим није изгледао за одбацивање. Противници Рима, као Фридрих II, тражили су га против папе; и саме папе обраћале су се Византији за помоћ да би обуздале славољубље анжујских краљева у Не-

апољу. Предмет ватрених жеља латинских кнежева, као и користољубивих намера папа, Византија је имала за време Палеолога, као и за време Комнена, стално — и не без страховања очи окренуте Западу.

Али утицај Латина на грчки свет нарочито се испољавао друштвеним појавама. Василеуси тада најчешће на западним дворовима у Немачкој, Италији, Француској, траже жене, које би уздигли до свога величанства. Манојло Комнен се жени једном Немицом, грофицом Бертом од Сулцбаха, свастиком краља Конрада III, а после смрти те царице он ће опет код Латина наћи своју другу жену. Пошто је помишљао на Мелисанду од Триполиа, он најзад изабра Марију Антиохијску, најчувенију лепотицу целе франачке Сирије. Син Манојлов, Алексије II, жени се сестром Филипа Августа, Агнесом Француском. Доцније, Јован Ватац узима Констанцу од Хоенштауфена, Андроник II Јоланду од Монферата, Андроник III жени се прво Агнесом од Брунсвика, затим Аном Савојском; Јован VIII има за прву жену једну талијанску принцезу. А исто тако, франачки владари из Сирије или Јерусалима радо се жене принцезама из царских породица, Комнена или Палеолога. По угледу на те славне примере, мања господа, витезови и грађани чине то исто, и по целом латинском Истоку постаје једна раса мелеза, пола грчка, пола латинска, која се зове Гасмули, и која чини као неку везу између те две цивилизације.

Треба ли говорити о путовањима која доводе Латине у Византију, или ради којих василеуси остављају своју престоницу да иду на Запад? Крајем XIV века, Јован V походи Италију и Француску, а његов син Манојло II, мало доцније, одлази у Млетке, у Париз и у Лондон; у XV веку, Јован VIII задржава се у Млецима и у Флоренцији. Али се нарочито, при том непрестаном додиру, византиски двор преображава: настају други обичаји, друга уживања, друге светковине, витешкије др-

жање које од Грка чини такмаце западњачких ратника. Погледајте, да наведемо само један пример, какав је Манојло Комнен. Он је лудо храбар, има дрску неустрашивост латинских барона; као и они, он воли заморне забаве, лов, витешка надметања и њему је задовољство да се бори с најбољим франачким витезовима. Као прави блудећи витез, он вештим руковањем мачем хоће да заслужи љубав своје изабранице, и један грчки хроничар прича како је ова радо изјављивала да, мада је рођена у земљи где се свет разуме у јуначким подвизима, никад она није наишла на тако савршеног витеза као што је њен муж. Кад је, 1159., Манојло дошао у Антиохију, он је зачудио све латинске борце својим поноситим изгледом, својом херкулском снагом, вештином у борењу и сјајем своје опреме. У витешким играма које су се осам дана давале на обалама Оронте, византиско племство се надметало са франачким племством у јунаштву и ратничкој госпоствености. И сам цар, јашући једног дивног коња, свег покривеног златним покривачем, појави се на арени, и у блеску копаља, у лепршању застава ношених у галопу тркача, „у тим играма, како каже један хроничар, где је било толико разноврсности и господства, да би човек помислио да види Венеру удружену с Марсом и Белону с Грацијама“, владар једним јединим замахом обори двојницу од најбољих латинских витезова. Трке у Хиподрому, које су некада толико одушевљавале Цариград, сад су замениле витешке игре, као што се у опрему византиске војске било увукло походно одело Запада. Сачувани су описи утакмица извођених пред лепим очима дворских госпођа, које дугујемо самом перу цара Манојла. И међу латинским саветницима којима се он радо окружавао, усред својих војника покупљених на Западу, у своме двору пуном латинских светковина и уживања, Манојло Комнен заиста је изгледао као неки владар франачке земље. Латински хроничари из Сирије, који немају довољно одушев-

љених израза да га се нахвале, познали су у њему једнога од својих: и ево једне лепе и сасвим витешке црте, која показује колико је тај византиски василеус био научно у додиру са западним светом. За време тога истог пута у Сирију, краљу Балдуину Јерусалимском, у једном лову, оте се коњ, и он, избачен из седла, пишаши руку. Тада видеше — а да би се ово оценило, треба имати на уму чиме је све етикета окружавала и најмање радње Богу равнога цара — како Манојло сиђе с коња, клече поред латинског краља, и пошто је имао извеснога знања из хирургије, како му он сам даде први завој; и догод је краљ био болестан, цар га је свакога дана својим рукама преврћао, на запрепашћење дворана који нису могли веровати у једну такву повреду церемонијала.

Могло би се навести много других западнијачких обичаја који су се исто тако били увукли у византиски живот па чак и у судство. У тој земљи где су вековима судови судили само по писаним законима и допуштали суђење само са сведоцима, види се како у XIII веку судски двобој служи као код Латина да докаже или да одбаци оптужбу, и како се оптуженима предлаже кушање ватром да би се оправдали за какав приватан или јаван злочин. Љубоморан муж, кад хоће да докаже прељубу своје жене, позива се на Божји суд, а не на Јустинијанов законик. Михаила Палеолога позивају, пошто је његовог борца у појединачној борби победио његов тужитељ, да се истим ватреним кушањем очисти од злочина велездаје који су му пребацивали. На Божји суд се исто тако позивају старешине две војске једне према другој, кад један другог изазивају и нуде да на отграђеном боришту насамо пречисте рачуне. И ако најзад хоћемо и по другим примерима да оценимо колико је дубок био утицај тих витешких обичаја наћићемо чудноватих доказа у делима народне књижевности.

Византинци XIII и XIV века изгледа да су јако

волели витешке ромane. А међу тим делима многа неоспорно узимају извесне врло познате предмете из западне књижевности; па и сама она дела која су чисто источњаког порекла добила су и додиру с Францима сасвим латинску боју. Видећемо даље проучавајући неколико од тих занимљивих творевина Белтандра и Хризанту, Либистра и Родамне, извесне трагове тога утицаја. То су историје блудећих витезова и лепих принцеа, све пуне витешких борба и мачевања; као код трубадура или код минесенгера. Ту је вазалска покорност нужна веза друштва, „служба љубави“ прва дужност витеза. Нигде се боље не може ухватити мешавина мода начина живота, и обичаја, која је тада постојала на Истоку и која је том сложенom друштву дала тако живописан и тако чудан изглед. Али ово је још значајније. Под тим утицајем, у тој Византији пуној античких предања, и сами хероји Илијаде преображавају се у блудеће витезове. Као у јуначким песмама, Ахил постаје један леп витез који лута по свету са својих дванаест перова и тражи пустоловине, херој витешких утакмица, љубавник лепих принцеа, хришћански витез, који умире, мучки убијен од Париса, у тројанској цркви.

IV

Да ли то међутим значи да су, поред те неоспорне мешавине приноса двеју цивилизација, односи створени крсташким ратовима изгладили или ублажили основни и дубоки неспоразум, који смо раније истакли? Никако.

Прво, обичаји Запада били су продрли само у више кругове. Народне масе нису се дале прилагодити, а грчка црква исто тако. Док су се, из користољубља или из склоности, политичари, дипломате, велика властела приближили Латинима, народ који је имао више да претрпи од пасивног увлачења странаца и од незајажљивости талијаца-

ских трговаца, и свештенство које се саблажњавало и плашило од немогућности приближавања Риму, осећали су напротив како њихова зла воља расте. Политичке брига, трговачко супарништво, верске тешкоће, све се сложило да заоштри вековну неслогу, да стару пизму начини још неразумнијом и још фанатичнијом. То се добро види кад се посматра оно нагло избијање мржње, она разбуктаост поамане страсти која је више пута бацила пук византиске престонице на омрзнуте Латине, а нарочито оног трагичног дана 2. маја 1182., кад су разјарене гомиле палиле и убијале по талијанском крају Цариграда, кад су свештеници и световљаци, жене и деца, старци и сами болесници по болницама били без милости поклани од једне бесомучне масе, срећне што може за један дан осветити толике године потмуле злобе, мрачне суревњивости и неутољиве мржње.

У верским стварима осећања се испољавају са не мањом жестином. Кад су се главари цркве који су 1439., на флорентинском сабору, на заповест Јована VIII, ступили у савез с Римом, вратили у Цариград, народ их дочека погрдама и звиждањем. Створено су их оптуживали да су се дали подмитити и да су, за мало злата, продали своју цркву и своју земљу. И кад је василеус, веран своје обећању, хтео да оснажи уговор на који се заклекло, побуњени пук отера патријарха, пријатеља Рима, и гужва је забрујала под кубетима Свете Софије. И у близини турске опасности мржња спрема Западу распаљивала је више свега византиске душе; а ма како да је била ватрена и страсна, та мржња није била слепа мржња. У самом тренутку кад је Византија преживљавала последње часове, западни владари мање су мислили да је одбране него да је освоје.

У друштвеним питањима, најзад, код многих Грка наилази се на исто неразумевање обичаја који долазе са Запада. Ту се може бити најјасније истиче разлика духа двеју раса. Ради ли се о оним

вншним изазивањима које какав старешина војске упућује своме противнику? Византиски здрав разум одговара „да би се за блесавог сматрао ковач, који би, кад може машицама да ухвати успијано гвожђе, употребио своју руку, и да би се исто тако смејали војсковођи који би, кад има добру и многобројну војску, излагао своју сопствену личност“. Ради ли се о кушању ватром? На предлог да се послужи тим средством, Михаило Палеолог одговара пронично: „Ви хоћете да будем чудотворац. Лепо! Но ја немам моћи да вршим чуда. Кад успијано гвожђе падне на руку живог човека, ја не видим како би могло да га не изгори, осим ако тај није истесан у мрамору Фидије или Праксителя, или још изливен у бронзи“. И Акрополит, који саопштава те речи, додаје: „Ето шта је казао, и, тако ми Темиде, имао је сасвим право.“ А сво продужења тога догађаја који је необично карактеристичан. Митрополит филиadelphски, коме Палеолог у шали предложи да опроба Божји суд уместо њега, под изговором да један божји човек једини може имати среће да се извуче читав, примећује ово: „Тај се обичај, драги мој, не налази у законуку нас Римљана, ни у свештеним предањима; он није заведен ни грађанским законом ни светим и божанским канонима. То је варварски обичај.“ И подвлачећи још јаче супротност двеју раса, Михаило сам додаје: „Да сам рођен од варварске расе, да сам био васпитан по обичајима варвара, и одгајен у њиховим законима, могао бих пристати да се правдам на варварски начин Али Римљанину, рођеном од Римљана, спор ми се мора пресудити по римским законима.“

Тешко би се нашла значајнија анегдота. Она уједно показује савршен скептицизам који је грчки здрав разум осећао пред тим суровим и лаковерним суђењем које је измислио Запад, и неизмеран понос који су имали Византинци што осећају иза себе дугу традицију цивилизације, укратко, што нису „варвари“. То је одсудна реч, која

објашњава све. Између „Римљана синова Римљана” и „варвара” Латина, не може бити слогe: закони који приличе суровости једних не би могли приличити утанчаној култури других; грубо шарлатанство њиховога правосуђа не би се могло ставити упоредо са законодавним системом који су цариградски правници научнички обрадили. Грци ће се моћи, по нужди, приближити људима са Запада; они ће моћи по људи да усвоје понеку њихову моду. Под пролазним везама, под тренутним позајмицама, постоји добоко презирање, у јасној свести о очитој надмоћности „Римљанина” над „варварином”. По извесним сасвим спољашњим цртама, Византија је могла изгледати да се преображава у додиру с Латинима. У ствари, она је остала неприлагодљива у своме традиционалном поносу, неспособна и својевољно нехатна да ништа схвати од новогa духа који је провејавао са Запада.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДЖАНОВИЋ”
ПЕСНОВАЦ

Ана Комнена.

Децембра месеца 1083. г., царица Ирина Дука, жена Алексија Комнена, чекала је порођај у одељењу Свете Палате које се звало „соба пурпура“, и у којој су по једном старом предању долазила на свет царска деца, она која су се из тога разлога звала „порфирородни“. Тренутак се приближавао, али василеус који се задржао у рату против Нормана није се онда налазио у Цариграду. Млада жена се тада депо показала; како је осетила прве болове, она се прекрсти по трбуху: „Причекај још, детенце, рече она, док се твој отац не врати“. Мати Иренина, разумна и мудра жена, чувши тај говор, врло се наљути: „А ако се твој муж врати тек кроз месец дана? Зар ти то можеш знати? А како ћеш дотле издржати болове?“ Случај је дао за право младој жени. После три дана, Алексије се вратио у престоницу, баш на време да прими у руке кћер која му се рађала. И тако је дошла на свет, са нечим чудноватим још од рођења, Ана Комнена, једна од најславнијих, једна од најзнаменитијих принцеза које су живеле на византиском двору.

Рођење тога чудног детета дочекано је с превеликом радошћу. Тај догађај, поред тога што је царевини дао наследницу, сјајно је запечатно сасвим политички и нимало сентименталан брак, који је, шест година раније, везао Алексија са Иреном, и тиме утврдио на двору дотле несигуран утицај младе владарке. И зато су Иренини родитељи, „ду-

ди од радости” отворено показивали своје задовољство: у званичним церемонијама којима се по обичају прослављало рођење царске деце, као и у поклонима који су се том приликом правили војсци и сенату, необична раскош показивала је опште задовољство. Још од колевке метнули су малој принцези на главу царску круну; њено је име уврштено у обредне поздраве с којима су у Византији пресретали владаре; у исто време, верили су је за младог Константина Дуку, сина збаченога цара Михаила VII, коме се Алексије Комнен, претевши му власт, морао обавезати, из поштовања према његовим правима, да ће му их по потреби сачувати. И тако је, од својих најмлађих година, Ана Комнена, рођена у пурпuru, могла сањати да ће једнога дана сести, као царица, на величанствени престо Цезара.

Дете је било одгајено поред своје мајке Ирене и своје будуће свекрве, василисе Марије Аланске, и целога свога живота она је задржала светлу усмену на те прве године, које су јој се доцније чиниле најсрећније. Она је обожавала своју мајку, која је са своје стране увек показивала спрам своје најстарије кћери нарочиту љубав; она је осећала дубоко дивљење и према оној лепој жени господскога стаса, снежне коже, дивних плавих очију, царици Марији, и са узбуђењем се сећала, много година доцније, колико ју је волела та прекрасна владарка достојна Фидијиног дјета и Апелове кичице, и тако лепа да когод би је видео остао би као усахнен и занесен. „Никад се, нише Ана Комнена, у једном људском телу нису виделе савршеније и складније сразмере. То је била једна оживљена статуа, предмет дивљења за сваког човека који има осећање лепоте; или боље, то је био оваплоћени Амор, који је сишао на земљу.” Девојчица није мање нежно волела свог будућег мужа, младога Константина. Он је био девет година старији од ње, и то је тада био један љубак дечко, плав и румен, са дивним очима „које су се испод обрва сијале као драги камен у злату.” „Његова је лепота, вели на другом

месту Ана Комнена, изгледала небеска, а не земаљска." И заиста, њему је било суђено да прерано умре, једва од двадесет година, пре но што се остварио тај брак, на коме је његова мала вереница заснивала толико славољубивих нада. Целога свог живота Ана Комнена је задржала нежну успомену на тога младог човека, кога је цар Алексије волео као рођеног сина и кога је сама обожавала детињом страшћу; и после много година, кад би мислила на тога Константина Дуку, „чудо природе, ремек дело божјих руку и који је изгледао као изданак оног златног доба које славе Грци", очи старе принцезе напуниле би се сузама и она би тешко издржала своје узбуђење.

У тој топлој и нежној средини, где је била пажена и вољена, однегована је мала Ана Комнена и може бити, да би се она разумела, неће бити с горег да испитамо какво је било, крајем XI века, васпитање једне византиске принцезе.

Ретко је склоност ка књижевности а нарочито античкој књижевности била више распрострањена него у Византији за време Комнена. То је доба кад један Цецес са изванредном ерудицијом тумачи спевове Хезиода и Омира, или један Јован Италијан, на велику саблазан православне цркве, предузима после Пселоса проучавање Платонове доктрине, кад најбољи савремени списатељи, прожети античким узорима, замисљају да у својим делима подражавају најславније грчке писце, кад се и сам језик префињује и труди да, мало извештаченим пречишћавањем, постигне трезвену драж атицизма. У таквом једном препороду класичне културе, једна царска принцеза, нарочито кад је, као Ана Комнена, необично паметна, није могла да се задовољи мало скученим васпитањем које се некада давало византиским женама. Она је имала најбоље учитеље, и користила се њиховим поукама. Учила је све што се могло у то време учити, реторику и филозофију, историју и књижевност, географију и митологију, медицину и природне науке.

Читала је велике античке песнике, Омира и лиричаре, трагичаре и Аристофана, историчаре као Тукидида и Полибија, беседнике као Изократа и Демостена; читала је Аристотелове расправе и Платонове диалоге, и проводећи часове с тим славним писцима научила је вештину лепог говора, „суштину јелинизма”. Она је била у стању да тачно наводи Орфеја и Тимотеја, Сафо и Пиндара, Порфира и Проклуса, Портика и Академију. Вештине квадривијанису за њу имале тајне: знала је геометрију, математику, музику, астрологију. Велики богови паганизма, лепе легенде Јеладе, били су блиски њеном духу; Хераклес и Атина, Кадмос и Иноба, долазили су сасвим природно под њено перо. Исто је тако познавала историју Византије и географију, и занимали су је стари споменици; много више, она је знала према потребама да даје суд о војничким стварима и да с лекарима расправља који је најбољи начин лечења какве болести. Најзад, ова је Византинка — у њено време још доста велика реткост на Истоку — знала чак и латински.

То није била само образована жена; то је била и учена жена. Савременици сагласно хвале отменост њеног античког стила, снагу и способност њенога ума, да разреши најнејасније проблеме, надмоћност њеног природног духа и труд који је уложила да усаврши своје дарове, склоност коју је имала према научним књигама и разговорима, једном речју, свестраност њеног знања. А исто ако довољно је бацити поглед на њено дело *Алексијаду*, па наћи у њему очито обележје њених високих особина. Мада се ту може приметити извештаченост стила, усиљени и тражени пуризам језика, мада се ту каткад налази на ситничарење и надменост, ипак се осећа виша жена, писац од истинског талента какав је неоспорно била Ана Комнена. Све се то показивало већ код детета. Као свака Византинка, она је била сасвим упозната са верским питањима, и врло вична употреби светих књига. Међутим, њен дух ју је више

вукао науци него вери. Она је исповедала велико поштовање спрам књижевности, спрам историје, уверена да једино помоћу њих најславнија имена могу бити спашена од заборава. Њен јак разум, с друге стране, презирао је све што је натприродно, безначајна истраживања астролога, лажна предсказања гатара. Она је хтела да окуша од њихове тобожње науке, као што је окушала од свега, али нарочито зато да себи добро докаже њихову глупост и таштину. И, ма колико да је била побожна, мало је имала воље за теолошка расправљања чију је опширност и мудровање сматрала излишнима. Изнад свега, историја је привлачила оним што је у њој озбиљно и строго, и величином задатака које она поставља историчару.

Такво је било сумно васпитање које је добила Ана Комнена. На њено морално образовање није се мање брижљиво пазило. Под утицајем строге Ане Даласене, мајке царева, обичаји византиског двора били су се много изменили од неколико година. Та владарка озбиљне нарави и строга морала одлучно је прекинула гинекејске сплетке, саблажљиве љубави које су некад, у време Зсе и Константина Мономаха, својим развратом испуњавале Свету Палату. Чврстом руком, она је свуда повратила ред, и под њеним строгим надзором царско пребивалиште личило је на манастир. Ту су одјекивале побожне химне, ту се живело исправним и систематски уређеним животом. Василиус Алексеје, који није много волео своју жену, није се устручавао од какве ситније лудости; али је брижљиво одржавао спољни изглед, стидео би се да у двору смести какву озваничену љубазницу, и општи тон његовога двора био је пристојан. У таквој средини, и под утицајем своје бабе коју је врло обожавала, Ана Комнена постала је сасвим природно савршено васпитана девојка, озбиљна, чедна, водећи рачуна о пристојности, сасвим беспрекорног држања и говора.

То би ипак значило добити о њој сасвим непотпун појам, кад бисмо у тој принцези гледали само једну умну, образовану и лепо васпитану жену. Она је била и сувише свесна својих особина, свога високог рођења као и своје умне надмоћности а да не би била врло славољубива. А имала је од кога и да наследи. Њена баба, Ана Даласена, која је помоћу своје жилаве енергије довела своју породицу на престо, цар Алексије, њен отац, тако вешт, тако препреден, тако истрајан, њена мати Ирена, тако мушке душе, сплеткашница и храбра у исти мах, сви су били врло славољубиви; а Ана је спрема свију њих осећала дивљење и сувише дубоко а да не би слепо следовала примерима које је њихов живот пружао њеној младој души. Уостајом, врло горда што је рођена у пурпuru, врло горда што је најстарија од дече Алексијеве и Иринине, врло горда на ту царску титулу којом су је китили од колевке, она је сматрала да ништа не постоји изнад њеног узвишеног достојанства „порфирородне.“ Њен понос због своје личности, због своје лозе, због своје земље био је неизмеран. У њеним очима је Византија увек била господарица света, којој су све друге народности требале да буду понизне вазалке, и њен престо најдешњи престо у васељени. Треба видети с каквим презирањем та византиска принцеза говори о крстанима, о тим неотесаним варварима, за чија се груба имена извињава што их уноси у историју, исто толико увређена у свом књижевном самољубљу кад осети ритам своје реченице прекинут тим страним речима, као и у свом царском поносу кад мора да губи време занимајући се с тим људима којих се гнуша и који су јој досадни. Ана Комнена је била права принцеза, и церемонијалан свет у коме је протекао њен живот само је могао оспажити у њој те природне склоности. И у њеној савомољној, заповедничкој и славољубивој души, осећање које је имала о својој вредности и своје положају морало је довести до чудног изопачења.

Међутим то није била сува душа. Код ове учене и славољубиве жене неочекивано налазимо нешто осетљивости, чак и сентименталности која је уз то каткад забавна или дирљива. Ја овде нећу говорити само о превеликој љубави коју је осећала спрема својих родитеља. Она сама помиње доста шаљиво, поводом чуда којим је обележено њено рођење, како је још од материног наручја била послушно и кротко дете. На другом месту, она изјављује да се за своје толико вољене родитеље није устезала да се изложи незгодама и најозбиљнијим опасностима „стављајући због њих на коцку свој положај, своје имање, па чак и свој живот,” и да је нарочита приврженост коју је осећала спрема свога оца Алексија постала за њу извор многих недаћа. Таква породична осећања заиста су за поштовање и Ана Комнена, као што ће се видети, није уосталом сматрала за потребно да их прошири на све своје сроднике. Али — и ово је занимљивије — и друге су наклоности налазиле места у томе срцу; као Молиерова Арсинос, ова прециоза, ова строга ситничарка имала је „љубави према стварности.” Сама нам је испричала како се, око 1106. године, — у то време била је већ неколико година удата — једног дана налазила са својим сестрама на прозорима двора, кад прође спровод који је водио на мучилиште једнога завереника, Михаила Апамаса. Видевши овог лепог војника, тако привлачног и тако несрећног, она се осети тако дубоко узбуђена, да се није смирила док није од цара свога оца изнудила помиловање; и она се тако одушевила за ово лудо предузеће да се усудила, она која је тако поштовала етикету и пристојност, да Алексија узнемири чак у његовој молионици, где се пред олтаром молило Богу. Десет година раније, док је још била девојка — тада је имала четрнаест година — осетила је друго једно узбуђење исте врсте, и још дубље. То је било кад се, 1097. г. у Византију искрцао један од вођа првог крсташког рата, дивни Бохемонд,

кнез тарентски. Треба прочитати у *Алексијади* одушевљени опис којим је Ана Комнена насликала овог риђег дива, танка струка, широких рамена, беле коже, светлих плавих очију, јасна и страшна смеха, тога страшног и уједно заводљивог хероја, тако лепо скројеног физички да је изгледао извајан по Поликлетовом „канону“, а морално тако гипког, тако вештог, тако речитог. „У целом римском царству, пише она, није било човека који би се могао с њим поредити, ни Грка ни варварина. Изгледало је да у себи носи храброст и љубав, и само цару моме оцу уступао је првенство у речитости и другим даровима којима га је природа обасула.“ Тако је о западњачком варварину говорила та византиска принцеза, кад је прошло више од четрдесет година од оног дана када јој се Бохеомонд први пут појавио у свом засењујућем сјају; и у целој *Алексијади* није било човека, изузев василеуса Алексија, коме би Ана Комнена учинила част да му да тако довршену и ласкаву слику.

Ред је одмах додати да, ако је Ана Комнена гледала и волела лепе људе, то је било сасвим часно, као чедна и поштена госпођа, каква је и била. Али она је у дну душе имала читаве ризнице нежности која је тражила да се излије на некога. Она је целога века оплакивала вереника из детињства, оног младог Константина, тако прерано несталог, и чија је смрт, треба и то рећи, задала, као што ће се одмах видети, тако свиреп ударац бескрајним амбицијама Ане Комнене. Затим, кад су је 1097. г. удали за великог властелина Нићифора Бриенија, од тог чисто политичког брака њена осетљива и нежна душа брзо је створила брак из љубави. Треба уосталом признати да је то збиља био муж какав је њој приличио. Као и она, и Бриеније је био образован; као она, и он је волео књижевност; „он је прочитао све књиге, био је посвећен у све науке“; као она најзад, волео је да пише и добро је писао. Затим, то је био

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

„РАДОЈЕ АСМАНОВИЋ“

леп човек, више него краљевског држања, „готско божанског достојанства,” изврстан војник, вешт дипломата, речит говорник. Ана Комнена је обожаваала „свога Цезара,” и никад није прежалала тај губитак. Кад се 1136. г. Бриеније вратио у Цариград врло тешко болестан, она га је неговала с дивном оданошћу; кад мало затим он умре, она прихвати као неко побожно наследство старање да продужи историју коју његова малаксала рука није могла довршити; а како је, старећи, постајала тужна и плачевна, није од тада могла под пером да напише на име тога обожаваног и изгубљеног мужа, а да га не залије обилним сузама. Смрт Бриенијева била је, ако јој верујемо, велика несрећа њенога живота, увек крвава рана која ју је лагано водила гробу. И истина је да, догод јој је муж живео, славољубива принцеза сва се била заложила да га доведе, а с њим и себе, до највиших части, и да је изгубивши њега изгубила последње изгледе који су јој били остали да победи судбину. Али ако је њеној дубокој жалости с једне стране био узрок у горчини разочарења, с друге стране су ипак њене сузе биле искрене. Та принцеза је очевидно гајила у свом срцу један цветић сентименталне нежности. Она га је очувала недирнутог и у самој сувопарности политике. И то није безначајна црта њенога карактера да је та учена, та славољубива жена била такође поштена жена која је врло волела свога мужа.

Ако покушамо да сложимо растурене појединости које знамо о њој и да је представимо онакву каква је заиста била, ево шта се од прилике назире од те византиске принцезе. Физички, личила је на свога оца Алексија, и била је без сумње као он средњег стаса, врло црномаста, с лепим живим очима, сјајним и херојским. Духовно, била је необично паметна, свесна своје умне надмоћности и поносна на њу; била је врло образована, волела је књиге, научнике, имала склоности ка свима духовним стварима, а кад је

писала, писала је с неоспорним даром. Али се још више њена славољубива и самовољна душа, њена охола душа „порфирородне”, поносите на своје рођење и жудне највише власти, морала узвисити над судбином. Она је имала, као што је сама на једном месту написала, „душу од дијаманта,” способну да стане насупрот свима недаћама а да се не приклони, и неспособну да се одрекне ма које намере коју је једанпут имала, ма кога сна који је сањала. Рано навикнута на рад — она заиста није била одгајена као каћиперка у раскоши и доконости — енергична, издржљива, смела, она никад није одступила пред каквом препреком да би постигла циљ који је себи поставила, и каткад јој се дешавало да у пословима заборави на подстицаје оне нежности свога срца којом се тако радо хвали. Била је уз то честита, усрдна и добра супруга; али више свега, рођена у пурпуру, царица од рођења, била је права владарка. Амбиција је испунила половину њенога живота; књижевност ју је тешила за преостале дане, уосталом недовољно, јер су је разочарења и прикривена срџба чинили дубоко несрећном. И то је баш оно што чини појаву Ане Комнене оригиналном и занимљивом, што је у тој сложеној Византији у којој је живела била уједно и жена политичар и књижевница.

II

„Није ми било ни осам година, нише Ана Комнена, кад почеше моје несреће.” То је било 1091. г. и ево шта јој се догодило. Најстарија кћи цара Алексија, вереница Константина Дуке, наследница царског престола, Ана Комнена је мислила да је сигурна у престо, кад, 1088. г. царица Ирина даде своме мужу сина. Радост Алексијева што има најзад мушког потомка своје лозе била је превелика, и, наравно, од тога дана ред наследства био је измењен. Василеус, дотле тако најжљив према мајци Константина Дуке, желећи да јој у свему угоди, охладни спрема ње; без сумње,

веран датим обећањима, он није хтео ни у чему да мења намеру за брак између два владарска детета; али је сматрао за потребно да малу Ану Комнену извуче из руку њене будуће свекрве, и тај растанак био је за дете прва велика туга. Неколико месеци доцније деси се један озбиљнији догађај. Алексијев син, Јован, тек са три године, био је свечано придружен престолу. То је било рушење свих нада које је његова старија сестра могла гајити. Ана Комнена задржала је истина свог вереника, али је тај вереник губио своја права на круну, и налазио се потиснут на потчињено место. А исто тако, кад се, пошто је млади Константин умро око 1094., принцеза удала, 1097., за Нићифора Бриенија, зет василеусов, и поред титуле цезара коју су му дали, сматрао се нижим од престолонаследника, а с њим и његова жена.

Тако је то рођење брата било за Ану Комнену велика несрећа њенога живота. Зато што је сачувала да ће с њиме сести на престо, она је тако нежно сачувала успомену на младог Константина Дуку. Зато што је он изненада наишао да поруши њене амбиције, она је осећала дивљу мржњу „спрам припурастог дечка, широка чела, сувих образа,” какав је био тај омрзнути брат. Зато што се надала да ће помоћу њега и с њим опет задобити престо, она је толико волела Нићифора Бриенија и најзад зато што је веровала, по своме праву старешинства, да има особина за владарку, она је, догод је Алексије био у животу, сплеткарила, бунила се, подбадала свим својим утицајем свога мужа Нићифора да се дочепа те власти из које је сматрала да је незаконито искључена. То је био стални предмет њених амбиција, покретач свих њених дела; и тај једини и истрајни сан испуњава сав њен живот — и објашњава га — до дана кад, пошто је коначно промашила свој циљ, она разумеде у исти мах да је промашила и живот.

У тој борби за круну која се замесила између Ане и њенога брата, цела царска породица узела

је учешћа. Један од василеусових синова, Андроник, био је уз своју сестру; други, Исак, уз брата; што се тиче његове мајке, Ирене, она је необично мрзела свога сина Јована. Она га је сматрала за лакомисленог, искварена морала, неуравнотежена духа; у томе му је уосталом чинила неправду. А напротив, дивила се високом уму своје кћери, њу је питала за савет у свакој прилици и њено мишљење примала као светињу. Шта више — што је реткост — она је обожавала свога зета. Он јој је изгледао речит, учен, обдарен свима врлинама које су потребне државнику и владару. Да би потисле законитог наследника, две жене дакле одлучно склопише савез: и како је Ирена сад имала над остарелим и већ болесним царем великога утицаја, оне су се могле надати да ће њихов план успети. Ускоро, захваљујући тим смутњама, Бриеније постаде свемоћан на двору, и свуда се рашчуло да је он све и сва. Лукави дворани трудили су се да му угоде; приликом веридбе његовог најстаријег сина Алексија с ћерком једног абазгиског кнеза, званични беседници славили су у китњастим свадбеним песмама особине тога младића, коме је изгледало суђено да царује, и славу његових родитеља. Услужно су истицали необичну сличност између унука и његовога деде василеуса, чије је име он носио; усхићавали су се васпитањем које је он добио, као и његов брат Јован Дука, под управом узвишене мајке коју им је небо подарило. Укратко, све је изгледало да иде глатко, и Ани Комнени се чинило да се приближило остварење њене највеће жеље. Цар је међутим увек крио своју крајњу одлуку, и ствари су тако стајале, кад се, у току 1118. г. Алексије врло тешко разболе. Тада се око његове самртничке постеље одиграла једна трагична драма.

Ако се у *Алексијади* чита прича о тим августовским данима 1118., кад је цар умирао, у тим врло лепим странама, које трепере од искреног узбуђења, неће се наћи готово никаква трага о

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

„РАДОЈЕ ДЕСАНОВИЋ“

ПЕСНОВАЦ

том махнитом отимању о престо и о тим ватреним страстима које су се сударале код узглавља самртникова. Ту се виде немоћни лекари, који се узалуд тискају око болесника, и као Молиерови лекари говоре само о чишћењу и о пуштању крви. Виде се ожалошћене жене које јадикују и плачу, и које се узалуд труде да олакшају последње тренутке самртнику. Кћери цареве, његова жена, налазе се око његовог одра. Марија покушава да сипа мало воде у отекнуто грло болесниково, и кад изгледа да се занео, она га повраћа дајући му да мирише ружин мирис. Ирена јеца, изгубивши сву снагу која ју је одржавала у почетку кризе; уплашена, очајна, она испитује лекаре, испитује своју кћер Ану, и кад се види њено стање, изгледа да ће једва преживети смрт свога мужа. Ана, сва предата болу, „презирући како сама пише, филозофију и беседништво,” држи за руку свога оца, и жалосно посматра куцање пулса који слаби. И сво последњег тренутка. Да би сакрила од Ирене последње грчеве агоније, Марија пажљиво стаје између ње и цара; и Ана одједном осети да је пулс престао да куца, и с почетка остаје без речи, главе оборене земљи, а затим, покривши лице обема рукама, она бризну у плач. Ирена, разумевши тада, јавкну криком очајања; она збаци с главе на земљу своје царске уресе и, дочепавши нож, одсече косу до корена; своју пурпурну обућу одбаци далеко да обуче црне ципеле, од своје кћери Евдокије, која је недавно остала удовица, позајми црпину и црни вео којим увије главу. Причајући о том трагичном лану, Ана Комнена, много година доцније, пита се да није била играчка каквог страшног сна, и зашто није умрла у исто време кад и тај обожавани отац, и зашто се није убила онога дана кад се угасила „буктиња света, Алексије Велики,” онога дана кад је, како она вели, „зашло његово сунце.”

У целој овој лепој причи нема ни речи по којој би се могло посумњати о слутњама и амбицијама које су се тискале по тој болесничкој соби. Ирена, у свом очајању, не води више бриге ни о круни ни о власти; Ана, поред ње, презире сву славу овога света. Ни једна реч не помиње жељено наследство, ни крајње напоре које су уложили да би оборили уведени ред. Једва се налази једна смотрена напомена о журби с којом је Јован Комнен, наследник престола, оставио самртникову постељу да заузме велику палату; једва су узгред поменути нереди који су владали у престоници. И то је све. Треба погледати код других хроничара тога времена, па видети шта се све крије под тим кукањем жена: Иренине нападе на умирућег цара не би ли га приволела да искључи из наследства свога сина у корист Бриенија и бесцаричини кад се Јован Комнен, пошто је истргао из руке самртникове или вероватније од њега добио царски прстен, на брзу руку прогласио за цара у Светој Софији и заузео велику царску палату. Тада се код свих ових славољубивих жена разбукта луди бес. Ирена подстиче Бриенија да се и он прогласи за цара и да с оружјем у руци пође против свога шурака. Затим се баци на тело умирућег цара; она му виче да му је, још за живота, син украо престо; она га преклиње да најзад призна Бриенију право на круну. Али Алексије без одговора дигне руку небу неодређеним покретом и насмеши се. Ирена, огорчена, осу онда с прекорима: „Целога живота, викну му у лице, био си препреден и употребљавао си речи да сакријеш мисли; остао си исти до самртничког одра.“ За то време, Јован Комнен се питао како ће поступати са својом мајком, са сестрама, са Бриенијем, од чије се стране могао бојати покушаја државног удара. И кад најзад, пред вече, Алексије умре, међ свима овим забринутим амбицијама нико не нађе времена да се постара за покојника. Његов леш остаде готово заборављен, и сутра-дан рано, њега сахранише на брзу

руку, обавивши његов погреб без уобичајних сјајних церемонија.

Анино сплеткарење није успело; њен је брат постао цар. То је за охолу принцезу био страشان и неочекиван удар. Она се толико година надала царству, престо је сматрала као своје законито и неприкосновено добро, и сматрала је себе далеко изнад тога омрзнутог млађег брата. Сад се сав њен сан био срушио. Смелост Јована Комнена, уздржљивост Бриенијева, оборили су једним махом зграду лукавстава и сплетака коју су Ана и Ирена тако вешто саградиле. Алексијева ћерка није се никад утешила, и њено обмануто славољубље, угушујући у њој свако друго осећање, распалило је у њој бес Медеје. Још није била протекла година, кад је она покушала да се једном завером дочепа власти; није се радило ни о чем мањем него о убиству цара Јована њенога брата. Али, у последњем тренутку, Бриеније доста меког карактера, и уосталом не много славољубив, поче се устезати: изгледа да је посумњао у законитост трајбина своје жене, и он сасвим отворено изјави да његов шурак има сва права на престо. Његова савесност, његова слабост, укочише ревност осталих завереника; захваљујући том оклевању, завера буде откривена. Цар је уосталом хтео да се покаже милостив: он није хтео никога да погуби, и задовољно се да узанти имања завереника. Чак је мало доцније, на савет свога првога министра великога доместика Аксуха у целости повратио имање својој сестри Ани; крајње понижење за горду принцезу, коју је њен брат тако подсетио, са мало презривом великодушношћу, на оне породичне везе и пријатељство на које је у једном тренутку лудости она била потпуно заборавила.

Што лепо показује какав је помаман бес обузео Ану Комнену услед овог последњег неуспеха, то је анегдота коју прича хроничар Никета. Кад је видела да је, због Бриенијевог устезања, цело предузеће пропало, она, тако чедна, тако исправна,

нападе на свога мужа војничким псовкама. Проклинући цезареву страшљивост, она изјави да је природа рђаво поделила улоге, сместивши у једно женено тело мушку душу коју је она осећала у себи, а давши једном мушком телу плашљив и неодлучан дух Бриенијев. Морам, из пристojности, да завијам речи које је она употребила, и које у оригиналном наводу имају сасвим друкчију и суровију енергију. Али сигурно се Ана Комнена морала осетити свирепом погођена, кад се, тако лепо васпитапа, тако књижевно образована, спустила до тако сурових речи.

III

Ана Комнена је једва имала тридесет и шест година, али је њен живот био завршен. Она је за двадесет и девет година надживела рушење својих великих амбиција, посветивши се цела, како на једном месту каже, „књигама и Богу.” Тај дуги свршетак живота био је за њу смртно тужан. Жалост за жалошћу наваљивала је узастопце. После Алексија, њеног оца, чија је смрт, она је то добро разумела, била за њу крај свега, видела је како једно за другим умиру њена мати Ирена, „слава Истока и Запада”, њен најмилији брат, Андроник, и најзад, 1136., њен муж Нићифор Бриеније; и свакој овој жалости одговарао је за њу по један степен губљења власти.

Од неуспеха њене последње завере она је живела у страни, далеко од двора, у некој полупнеминости, често повучена у манастир који је њена мати Ирена била основала у част Богородице Милосрђа. Стари пријатељи њенога оца, дворани који су се некад трудили да јој се удворе, сад су се удаљавили од ње, из страха да то неће бити угодно новоме господару; она је жалосно бројала незахвалнике које је сусретала на своме путу. У исто време видела је како се утврђује на престолу тај брат кога је толико мрзела. И све јој је то огор-

чило душу. Међутим, догод је живео њен муж, коме је цар увек поклањао поверење и дао важну улогу у држави, Ану Комнену су још сматрали за нешто; али после Бриенијеве смрти, а нарочито под владом њеног нећака Манојла, око ње је сасвим завладала тишина и она је од тога страшно патила. Њено је расположење постајало сваким даном тужније и суморније; она је све више долазила до уверења да је жртва неправичне судбине. На свакој страни своје књиге она говори о несрећама које су испуњавале њен живот, готово од дана кад се родила у пурпуру. Она се узалуд претварала да се држи чврсто и у лепом ставу, да понавља с песником, на сваки нов удар судбине: „Сноси то, срце; ти си већ поднело и гора зла.” У основу, она се није могла приклонити судбини. Кад би стара принцеза прелазила у своме сећању сјајне почетке свога живота, своје царске наде, зрачне године своје младости; кад би изазвала све оне сени које су пратиле њену срећу, младога Константина Дуку, свога вереника, њену царицу Марију, и неупоредивог Алексија, свога оца, и Ирену, своју мајку, и свога мужа, и толике друге; кад би тим ишчезлим величинама ставила насупрот своју тадашњу усамљеност, незахвалнике који су је заборављали, старе пријатеље који су је занемарили, блиске рођаке који су с њоме рђаво поступали и сваком је омразили, она није могла задржати сузе. Њена озлојеђена душа, пуна мржње, радо је у себи понављала своје несреће. „Још од колевке, пише она, кунем се Богом и његовом божанском мајком, невоље, непрестане жалости свалиле су се на мене. О телесним приликама нећу да говорим; остављам ту бригу послужу гинекеја. Али да би се набројала сва зла која су навалила на мене од моје осме године, сви непријатељи које ми је стекла пакост људска, требала би Изократова лакоћа, Пиндарова речитост, Полемонова жестина, Омирова муза, Сафина лира. Нема несреће ни велике ни мале која се није окомила на мене. Увек, тада као и данас, таласи

буре су ме шибали; и у самом тренутку када пишем ову књигу, море недаћа ме је притисло и таласи иду за таласима." Затим долазе огорчења и провидна циљања на „моћне овога свега", који је пуштају да живи „у куту," који не допуштају ни најнезнатијима да је посећују. „Ево тридесет година, кунем се блаженом душом покојних царева, како нисам видела ни примила ни једног од пријатеља мога оца, многи су помрли, многи су се удаљили од страха, после политичких промена." На другом месту она изјављује да би њене несреће могле узбудити не само свако осетљиво биће, већ и саме мртве ствари; и, завивши се у свој бол, представљајући се као велика жртва, она се чуди да толико нагомиланих несрећа нису и њу саму претвориле у какав бесчувствен предмет, као славне ојађенице паганске митологије; и изазивајући трагичну појаву античке Ниобе, она држи да би исто толико и још више она заслужила да буде претворена у безживотну стену.

Треба признати да у овим сузама има нешто претераности, и да, ма како биле искрене, оне најзад замарају. Уосталом, има места веровању да је, у причању њених несрећа као и у толиким другим стварима које се тичу њене личности, Ана Комнена, свесно или не, мало преувеличавала ствари и представљала догађаје у светлости више трагичној него истинитој. Могуће је да је у својим последњим годинама та стара принцеза, преостала од једног нишчезлог доба, и која је увек имала на устима име великога Алексија свога оца, изгледала мало тешка и досадна своме младом нећаку цару Манојлу и сјајним дворанима који су га окружавали. Али је може бити само до ње стајало да живи у слози са својим братом царем Јованом. Тај владар благе и милостиве нарави, није хтео, као што смо видели, да се свети мужу своје сестре што је служио славољубивим намерама Ане Комнене; са сличном благонаклоношћу поступао је са синовима те сестре, и одмах сутрадан по откривању сплетака које је она

плела против њега, он је у царском двору, са највећим сјајем, прославио свадбу та два младића. Познато је исто тако како је он опростио Ани Комнени што је била у завери против њега, рачунајући да ће та витешка великодушност пробудити у тој узрујаној души какву грижу савести и повратити мало љубави. У сваком случају, чак и у својој повучености, живот принцезин био је мање усамљен него што је она волела да прича: тражили су њену заштиту, што показује да она није била без утицаја. И најзад, ма како тужне и сетне да су биле последње године Ане Комнене, не треба заборавити да у главном она за то пре треба да криви себе саму него своју судбину. Свакојачко, за њу је морала бити необично тешка ствар да до шездесет и пет година носи у себи злобу због свога пораза; за ту славољубиву жену морала је бити свирепа патња да види победу својих противника, и да кроз тридесет година осећа, да је за њу свака улога свршена. Али сама је тако хтела.

Књижевност коју је у младости волела била јој је последња утеха у њеној осами.

Она је имала један мали двор научника, граматицара, калуђера, и она је сву своју тугу, све своје жаљење, сву своју мржњу, све своје успомене, излила у једну лепу књигу, *Алексијаду*.

По ономе што већ знамо о писцу, може се лако погодити какво је то дело. Ана Комнена свакојачко замишља да га је писала са ведром непристрасношћу историчара; она на једном месту изјављује да „ко год хоће да пише историју, мора да се подједнако ослободи и страсти и мржње, да зна хвалити своје непријатеље, кад њихово понашање то захтева, и покудити своје најближе сроднике, кад њихове погрешке то заслуже.” Она се не мање хвали својом тобожњом бригом да изнесе истину. „Ко ме буде читао, пише она, рећиће може бити да је моја природна љубав начинила мој говор нетачним. Али ја се кунем опасностима којима се цар, мој

отац, излагао за срећу Римљана, јуначким подвизима које је извршио, свим што је препарио за Христов народ, да ову књигу не пишем да полакам моме оцу. Кад год нађем да је погрешно, ја ћу одстранити утицаје природног закона, да се држим истине. Ја волим мога оца, али још више волим истину." Она се исто тако постарала да нас сасвим у појединостима обавести о разним изводима из којих је црпила грађу за своју историју; она је прегледала успомене старих ратних другова њенога оца, представљала просте и верне мемоаре у којима су они, без икакве бриге о уметности и реторници, причали јуначка дела своја и цара, свога господара; ту она додаје све што је сама видела, све што је покупила из уста свога оца, своје мајке, својих стричева све што су јој саопштиле велике војсковође Алексијеве, учесници и сведоци славе његове владе; и она се радо задржава на томе како се сва та сведочанства слажу и како су очигледно искрена „сад кад је са смрћу Алексијевом нестало сваког ласкања и сваке лажн, и кад људи, немајући друге бриге до да ласкају садашњем господару, и не трудећи се више да се удворе несталом господару, представљају ствари у њиховој наготи и причају догађаје онако како су се догодили." А истина је да је Ана Комнена показала стварно и искрено старање да прикупи тачне и опширне податке. Осим усменог предања, она је прегледала архиве византиске царевине и преписала документа од највеће важности; она је у своју књигу унела изворни текст извесних дипломатских аката, извесне примерке приватне преписке; у старању око података тако је далеко отишла да се, за историју Роберта Гискара, послужила латинским изводом, данас изгубљеним.

Међутим, поред свега тога, *Алексијада* Ане Комнене улива читаоцу неспокојство и неповерење. Та тобожња историјска књига уједно је панегирик и памфлет. Кад је по смрти Бриенијевој принцеза ставила себи у задатак да продужи исто-

риско дело, које је почео њен муж, и да исприча потомству владавину Алексијеу, она је дошла у сасвим природно искушење да светлим бојама искити доба у коме је она била срећна, када се надама, кад јој се будућност осмехивала. Величајући велику појаву Алексијеу, она се, с друге стране, није устезала да неизбежним поређењем мало унизи следбенике првога Комнена. И она је бележила, не без извесног потајног задовољства, знаке орзог и неизлечивог опадања које је мислила да онажа. „Данас се, пише на једном месту та списатељка, презиру, као ништавна ствар, историчари и песници и поуке које се могу из њих извући. Коцка и друге забаве те врсте, то је главна брига.“ Некад се није тако радило на двору Алексија, побожног и славног цара кога његова кћи без устезања проглашава већим од Константина и придружује светој чети Христових апостола. Сама претераност ових похвала довољно показује смер ове књиге којој је и сама Ана Комнена дала овај значајан наслов: *Алексијада*, прави наслов епског спева у част каквог легендарног јунака.

Треба ли још поменути да је Ана Комнена била права принцеза и права византинка, и самим тим неспособна да добро разуме догађаје свога времена, и да непристрасно оцени многе људе? Већ је речено какве је предрасуде и какво неумитно непријатељство она осећала — и морала осећати — према крсташима, издвајајући јединог Бохемонда. Треба ли додати да је она била жена, и према томе имала извесне склоности ка декору и спољњем сјају, који јој је каткад сакривао суштину ствари, да је била страсна жена пуна злобе и мржње, и најзад учена жена која се бринула о лепом стилу и отменом изражавању? Све то, што без сумње умањује чисто историску вредност дела Ане Комнен, нимало му не умањује занимљивост. За психологију личности, *Алексијада* остаје документ од највеће важности; и са ширег гледишта, то је једна врло значајна књига. Најзад, то је једна црта

која није без извесне величине, да је тој жени политичарки, која је била списатељка, највећа амбиција била да се продужи после смрти оним што је сматрано за најбоље у њој, својим духом и својом мишљу.

Ана Комнена умрла је 1148., када јој је било шездесет и пет година. Један савременик који је добро познавао хвалио је њене велике живе очи које су показивале рад њене мисли, дубину њеног филозофског знања, заиста царску надмоћност њенога духа, и закључио је једним духовитим потезом, рекавши да, кад би је стара Грчка познавала, она би додала „четврту Грацију Грацијама, десету Музу Музама”. Што се најмање може рећи то је, да је она била жена велике вредности, један од најлепших женских духова које је Византија створила, и далеко изнад већине људи свога времена. И ма шта се мислило о њеном карактеру, има нечега тужног у животу те с правом славољубиве принцезе која је тако свирепо промашила живот.

Царица Ирена Дука.

Крајем 1077. г. Алексије Комнен, будући цар, који је у том тренутку био само један врло славољубив властелин, закључио је да, ако хоће да дође до престола коме је тежио, ништа му не би било корисније него каква лепа женидба. А међу великим породицама византиске аристократије, тада није било славније од породице Дука. Писци родослова доводили су њено порекло од времена Константина Великог и тврдили да је оснивач лозе, у сродству са првим хришћанским царем, био добио од њега звање и титулу „дуке“ цариградског и да је отуда дошло име његових потомака. Ма шта се мислило о тој етимологији и о тим тежњама, извесно је да је, крајем XI века, породица Дука, својим богатством, својом моћи и поштовањем које јој је указивано, била од најславнијих у монархији: она је Византији дала више царева, и један од њених чланова, Михаило VII био је баш тада на престолу. То је чак био разлог што се Комнени и Дуке нису много марили, пошто је први василеус из породице Комнена, Исак, имао једног Дуку за наследника, и пошто је према томе сличност њихових амбиција и једнакост њиховог права на круну распалила најжешћу мржњу између две супарничке куће. И свима наметним људима, који су се искрено бринули за општи мир, изгледало је да би била сасвим практична мера спојити једном женидбом представнике тих двеју неприја-

тељских породица и тако у будућности помешати њихова права и њихове користи. С друге стране, оштроумни политичар Алексије Комнен без муке је схватио какав би јак ослонац једна таква веза дала његовим будућим амбицијама. Зато се он, и поред противљења своје мајке, последњих месеци 1077. г. оженио младом Иреном Дуком, ћерком Андроника Дуке, протовестнара, протопроедра, великог војводе анатолиске гарде, а унуком цезара Јована Дуке. И зато је такође свима изгледало, кад је 1081. г. Алексије оборио Никифора Вотаниата, да је аристократска и војна револуција, која је довела на престо новог цара „изишла из законитости, да се послужимо једном славном речју, само зато да се врати у право.” Комнен по рођењу, везан женидбом с Дукама, Алексије, тражећи и помоћу оружја царску круну, само је истакао природна права чини је био представник; по речима једног писца из тога доба, бунећи се против свога владара, „он не само није заслужио прекор него је вршио дело достојно похвале свију људи који мисле”.

Из поглавито политичке женидбе коју је закључио Алексије је извукао сву корист којој се могао надати, постао је цар. Не изгледа да је он сматрао за потребно да се дуго показује захвалан једној принцези коју није волео. Врло завет, како вели хроника, женом свога претходника, лепом царицом Маријом Аланском, обманут од своје мајке, која је дивљачки мрзела Дуке, Комнен изгледа да је одмах сутра-дан за победом помишљао да се разводом ослободи од своје жене. Да би у царским поздравима Иренино име било придружено његовом требало је да адмирал Ђорђе Палеолог изјави са суровом отвореношћу: „Ја нисам радио за вас, Комнене, него за Ирину”, и да заповеди морнарицама да у поздраве уврсте име младе царице. Да би се Алексије решио да Ирину свечано круниса за царицу, уосталом седам дана пошто је он сам примио свето миро, требала је сва жилава

упорност патријарха, оданог кући Дука. И по тим појединошћима лако се може погодити какав је под таквим условима морао бити тај царски брак, какви су затегнути и тешки односи морали постојати међу тако непријатељски расположеним супружницима, удруженим представницима две супарничке породице кад су обоје свесни непријатељских амбиција које они оличавају.

Како су од тог потмулог непријатељства мало помало постали између Алексија и његове жене срдачнији односи; како је млада царица, у почетку презрена и држана у страни, неосетно постигла да над својим мужем врши одсудан утицај: то је проблем историске психологије који би може бити било занимљиво да покушамо решити. И ако додамо да нам живот Ирене Дуке с друге стране даје прилике да назремо какав је био верски и манастирски живот у том далеком византиском XII веку, можда ће се сматрати да би вредело труда покушати да оживимо појаву ове жене, по изгледу повучене и уздржљиве, али у којој се показала вешта смутљивица, ватрена и славољубива — до дана кад ће потражити у манастиру, као што је њена кћи Ана Комнена тражила у књижевности, утехе за своје преварене амбиције.

I

Кад је, месеца априла 1081. г. Ирена Дука постала царица Византије, она још није имала петнаест година. Изгледа да није била лепа. Ана Комнена, која спрема своје мајке има живо осећање дивљења, није могла, и поред све жеље, да је наслика у најласкавијим бојама, да нам је представи као савршену лепоту. Она је била висока, лепо скројена; у све своје покрете уносила је јединствен склад; имала је лепе мишице као од слонове кости, које је радо показивала, и дивне очи, зелене као море. Али је имала мало одвише боја и руменило њених образа видело се из доста велике да-

љине: „њено лице, које је сијало као месец, вели Ана Комнена, није било округло као у Асиркиња, ни дугачко као у скитских жена; оно се нешто мало разликовало од савршеног овала.” Други један њен хвалилац изјављује да је њена лепота била више унутрашња. Ако се осим тога узме у обзир да је Ирена слабо марила за лепо одело, да је, према речима једног савременика, мање волела „да се кити лепим хаљинама урешеним златом него да сија сјајем врлина”, да никакву мајсторију није призивала у помоћ својим дражима „као што чине мекушне жене, врећајући тако божанскога творца”, и да јој је најзад „косметичка вештина драга Клеопатри” изгледала бескорисна и ташта ствар, може се појмити да Алексије Комнен, по природи лак, није имао јаких разлога да остане привржен својој жени, и да је, и поред седморо деце, три сина и четири кћери, које је од ње имао, према њој показивао извесну равнодушност, тешећи се многобројним љубавним пустоловинама које су, изгледа, изазивале љубомору младе царице.

Као што није волела кићење, Ирена није волела ни свет. Њој је било одвратно да излази пред публику, у сјају царских церемонија, и она се показивала сва збуњена и црвенела је кад је својим положајем бивала принуђена да се појави. Није волела да говори и о дворским светковинама пролазила је кутећи, стиснутих усана, хладна и тајанствена као мраморни кип (поређење је од Ане Комнене). Кад се све сведе, она нам се појављује као једна уздржљива, скромна особа, помало плашљива, исто тако помало прикривена, дуго притепњавана између равнодушног мужа и охоле и непријатељски расположене свекрве.

И затим Ирени није било задовољство да се окружује многобројном послугом; њен је укус био упростићен; спрам раскошне пратње, парада, свечаности, осећала је дубоку одвратност. Она је најрадије живела у својим засебним одељењима, повучена у себе, и проводила дане у читању и раз-

мишљању. Њени хвалноци пореде је час са Атином „која је сишла с неба, сјајна и неприступачна“, а час са савршеном женом о којој говори Соломон; они додају да је живела у мудрости, „коју Платон зове једином лепотом душе“. Њен духовни живот делио се заиста на два главна занимања, читање Светог Писма и дужности милосрђа. Дела Црквених Отаца нарочито су је заносила; није била реткост видети је како долази за сто још држећи у рукама побожну књигу која ју је одушевљавала; и кад ју је њена кћи Ана Комнена, више наклоњена науци него теологији, с извесним чуђењем питала шта налази толико занимљиво у тим књигама, какво задовољство може имати од тих апстрактних и тешко схватљивих теорија, „које, каже она, дају вртоглавицу“, Ирена смешећи се одговори: „Као и ти, ја се покатакд бојим ових књига, а међутим не могу да се отргнем од њих. Почекај мало, уосталом: кад будеш окусила друге књиге, осетићеш драж ових.“ Врло паметна, осим тога, и необично образована, царица се није ограничила на свете књиге; она је волела и световну књижевност и штитила књижевнике. Али је њена побожност нарочито била велика, њено добротинство неуморно. Врло милосрдна, поглавито спрам калуђера које је волела, увек је имала отворену руку, ону „руку која је делила благо“, коју слави један њен хвалилац. Она је издашно давала свима, просјацима, вањљивцима, бедницима које је сретала на путу. И тада, за ове јаднике, та жена обично уздржљива и помало охоло, постајала је лако приступачна; кад је с њима, нестајало је њеног устручавања, језик би јој се одрешно; у тим приликама почињала би помало и да предикuje и да даје поуке. Радо је говорила о уздизању помоћу рада, својим штићеницима је саветовала да се не предају лењости, „да се не вуку од врата до врата тражећи милостињу“; врло добра, тако је повећавала вредност своје дарежљивости начином на који је делила.

У тој полудобровољној повучености у којој се осамила, Ирена Дука провела је двадесет година свога живота и може се веровати да је понекад патила због нешто запостављеног положаја који јој је створен: јер она је волела тог мужа који ју је занемаривао, а с друге стране у себи је осећала доста високе особине по којима би могла заслужити важнију улогу. Њена кћи је за њу рекла да има мушку душу, храбрости, памети, хладнокрвности, посленог духа. Други један савременик хвали њену способност за размисљање, осећање правде, добре савете који су се могли код ње наћи, гипку умешност њенога духа, а нарочито њену храброст, „којом је надмашавала све мушке душе, и која је била једина тачка у којој се разликала са својим полом, и нагињала више мушким врлинама.” Треба најпосле рећи да је била врло горда на своје рођење, на славу своје породице, на права која су јој припадала; лако ће се појмити да се Ирена, будући таква, кад се указала прилика, одједном показала као политичар и врло славољубива жена.

И заиста, неосетно, положај младе царице постајао је све чврћи на двору. Давши цару наследнице престола она је већ била утврдила своје место; доцније, удаја њених кћери исто је тако допринела да јој осигура извешан утицај, утицајем који је имала бар над једним својим зетом. Затим повлачење Ане Деласене, ослободивши василеуса туторства под којим га је одавна држала његова охота мати, оставило је празно место за друге утицаје. Најзад, мало помало, у колико је залазио у године, Александре се, и сам, враћао Ирени. Његове су се страсти сад биле стишале, његова воља за пустоловинама била се готово угасила. Он је сем тога често патио од костобоље, и у тим мучним нападима једина је василиса умела да га негује као што треба, и да му вештим трљањем мало утица болове. Тада је за Ирени кућну стрпљиво очекивани час.

Убрзо Алексије није могао да буде више без ње. Уобичајно је да је свуда води са собом, на путовања, па чак и на војне походе, колико због срдачне неге коју му је нештедимце указивала, толико и због добрих савета које му је умела давати у питањима државне управе — а можда помало и зато што се бојао њеног смутљивог духа, и што је сматрао за мудро да је не оставља далеко од себе, изложену утицају амбиције коју није више крила. Мада је заиста врло искрено волела цара свога мужа, Ирена, свесна свога уплива, тражила је сад нечем вишем. За садашњост, она је мислила да дели стварну власт са царем, да управља царевином по својим личним погледима; за будућност, нарочито, имала је намеру да уреди наследство, према својој жељи, и престо је хтела да преда, на штету законитог наследника, свога сина Јована, својој најмилијој кћери Ани Комнени и мужу ове, Нићифору Бриенију чију је памет, речитост, образован дух и књижевне способности врло ценила. Вероватно да је због тога код царског парактад долазило до бурних сцена, и Ирена се радо жалила што сад мора сувише често и свуда да прати свога мужа. Али Алексије није хтео ништа да чује, а како је уз то већта пажња којом га је царица била окружила боље штитила владара него икоја предохрана од завера којима је био опкољен, он ни по коју цену није пристајао да од себе удаљи „ту увек будну чуварку, то око увек отворено за све сплетке.”

Узалуд су се Иренини политички непријатељи подсмевали брачној привржености коју је цар сада показивао према својој жени. Чак и у своме шатору, чак и на своме столу, Алексије је налазио погрдне пасквиле, у којима су му саветовали да отпрати у гнијеке ту владарку чије присуство смета логору. Ништа не поможе. С дана на дан цар је све више падао под Иренин утицај. То је с тога што је, како каже Ана Комнена, „она брзо могла, у свакој прилици, расправити што треба, а још брже

открити непријатељске завере. И тако, додаје царска хроничарка, моја је мати била за василеуса мога оца, ноћу отворено око, дању неуморни стражар, најбољи противотров од опасности стола, спасоносан лек против шkodљивих последица гозби." У тој улози Ирена је задржала уосталом паметну и опрезну уздржљивост својих младих година; њено се присуство осећало, али она се никад није видела ни чула. Једна посиљка коју су носиле две мазге, изнад које се лепршала царска застава, једина је откривала њено присуство у војсци; „њено божанско тело" је остајало невидљиво, и још више него у Светој Палати њено деловање радо је остајало прикривено.

Па ипак, кад је затребало, она се није бојала „да издржи погледе људи"; у озбиљним приликама она је умела да докаже своју храброст, хладнокрвност и одлучност. Једног дана кад је царска војска била улогорена у Малој Азији, рано ујутру донеше вест да су Турци у близини. Али Алексије се још одмарао: да га не би узнемирила у спавању, Ирена нареди гласнику да ћути, и уставши чинила се, и поред све бриге, да врши своје обичне послове. Ускоро нов весник јави да варвари напредују; у пркос страху који је њоме завладао, царица на своју одговорност остаде мирна поред цара. Не бринући се о опасности царски пар седе за сто, кад одједном један човек сав у крви паде пред ноге Алексију, показујући на блиску опасност и непријатеља пред вратима. Чак и тада Ирена остаје хладна, „као јака жена о којој говори Еванђеље"; ако се и боји, то је само за цара. Кад је најзад, с великом муком, натераше да мисли на своју сигурност и да се удаљи пошто битка може сваки час наступити, она одлази са жаљењем, „непрестано се окрећући и гледајући у правцу свога мужа." И зато је Алексије сад с разлогом зове „својом драгом душом, повереницом његових намера, утешатељком његових болова." И тако је, мало помало, она постајала свемоћна.

Раније се видело како је савољубива царица

покушала да извуче користи из свога уплива, и какве су се сплетке плеле око постеље у којој се Алексије борио с душом. Исто се тако видело с каквом је бригом Ирена до краја неговала самртника, како се, да би га Бог излечио, окружила милостињом и молитвом, какву је мушку храброст у тим тужним данима доказала, „борећи се као олимпијски атлет против невоље која ју је притисла“, исто тако какву је истрајност показала да би постигла циљ и какво је најзад било њено очајање и гнев, кад је видела да је неповратно изгубила игру коју је започела. Ипак, пред неизбежним, Ирена се умела боље приклонити него њена кћи Ана Комнена. Она није узела никаквог учешћа у завери коју је ова ковала против свога брата Јована и том приликом је говорила, не без извесне ироније: „Треба тражити цара, кад је престо празан. Али кад једном постоји владар, не треба га обарати.“ Исто тако, срећнија у томе него њена кћи, Ирена је после својих незнатних почетака пуних десет година уживала радости највише власти. И кад се, по Алексијевој смрти, повукла у један манастир, кад се, према речима једног савременика, „као златокрилни орао вишула у небесне сфере“, могла је у главном рећи да није промашила живот.

II

У време кад је имала свемоћног утицаја на Алексија Комнена, Ирена се придружила своме мужу да оснују једну побожну задужбину. У западном делу Цариграда, у кварту Деутерон, недалеко од места где је сад двораци Седам Кула, двоје супружника су саградили два оближња манастира, један за људе под окриљем „човекољубивог“ Христа (Филаитронос), други за жене, под заштитом Богородице „милости пуне“.

Различити разлози навели су царицу да подигне тај свети дом. Она је прво хтела тако да обележи своју захвалност Богородици која ју је, гово-

рила је, целог живота обасипала својом милошћу и заштитом, која јој је дала да се роди „од једне побожне лозе и од природе склоне врлини“, која јој је осигурала благодети одличног васпитања, која ју је затим уздигла на престо, „тај врхунац људске среће“, која је најзад пружила своју божанску руку над свима које је Ирена волела, над њеним мужем, над њеном децом, над њеним унуцима, подаривши василеусу, у његовим ратовима против варвара, велике и плодноне победе, члановима царске породице чудотворна исцељења у болестима, царству сталну потпору и напредак коме нема равна. Сем тога, као и сви Византинци, Ирена је приписивала нарочиту успешност молитвама које се из уста калуђера дижу Богу, и према томе, она је од своје задужбине очекивала свакојаке добити за добру владавину монархије и за мир хришћанства.

Али тим духовним побудама треба додати и више људске обзире. Једна царичина кћи, Евдокија, била је доста несрећно удата. Њен муж, нимало не поштујући царско рођење младе жене, поступао је с њом врло презриво; није се показивао ништа мање безочан ни према василиси својој ташти, тако да, кад се Евдокија најпосле разболе, изгледало је потребно да се та неуспела веза раскине. Муж је био избачен из двора, жена је отишла у калуђерице. А нови манастир је баш изгледао намењен да царској усамљеници да склониште достојно њенога положаја. Најпосле, у тој Византији тако богатој револуцијама, нико, као што се зна, није могао никад рећи да је сигуран у сутрашњицу. Принцезе из Иренине породице могле су се једнога дана наћи у нужди да у самостану потраже склоништа од бура живота; и сама је Ирена морала мислити каква ће бити њена сопствена будућност ако цар умре пре ње. Зато је, сасвим поред манастира, дала саградити, за употребу жена из царског дома, угодније и раскошније зграде. То је било оно што се звало „господарски дом“ или још „владарски стан“.

Подигнуте изван манастирског зида и независне од манастира, ове куће су ипак лако могле саобраћати с манастиром и имале су исто тако свето обележје. Тако, док је Алексије, у Христовом манастиру, спремао гроб за своје посмртне остатке, Ирена је, поред Богородичиног манастира, задржала себи склониште за старе дане.

Ту се она повукла после смрти свога мужа. Од тада је пребивалиште које је царица себи изабрала постало још важније. То је била права палата, са пространим двориштима, ходницима са стубовима, неколико купатила, чак и једном нарочитом црквом, посвећеном Светом Димитрију. Праћена многобројном свитом слугу и жена, Ирена дође да се ту настани. Ту је исто тако дала гостопримство и својој најмилијој кћери, Ани Комнени, која је заузела једно одељење са изгледом на башту Христовог манастира, и кћери ове, која је сасвим млада остала удовица и, као она, звала се Ирена Дука. Ту, међ својом децом, стара царица је живела до своје смрти, која изгледа да се догодила 1123 г., у суседству оних калуђера које је она увек волела, и у тој побожној атмосфери која је окружавала њену младост. Али она ипак није била сасвим мртва за свет. Она је радо примала посете, одржавала око себе један мали двор књижевника, који су величали њену славу или је тешили у жалости. Њу је и даље занимао духовни живот, и она је нарочито храбрила свога зета Нићифора Бриенија чији је књижевни дар увек ценила, да пише историју великога Алексија Комнена, њеног непрежаљеног мужа. То је дело, као што се зна, доспело до нас: у предговору који је ставио на чело, Бриеније хвали „премудри дух“ који му је поставио тај тешки задатак, „херкулску снагу“ која је принудила његову скромност да га се прими. Изгледа да је Ирена уживала у тој улози саветодавца, којом је она задовољавала своју жељу да уједно уздигне славу Дука и Комнена. Савременици је, у осталом, проглашују у самом њеном присуству за „Цезареу

сирену", и може се с разлогом веровати да јој комплимент није био непријатан.

III

Народна Библиотека чува, са својеручним потписом пурпурним мастилом, Ирене „царице Ромеја, Христу Богу нашем верне", повељу задужбине, *тїїїїк*, који је царица издала своје манастиру. Она ту на дугачко набраја зграде које је подигла, и дохотке којим је обдарила манастир. Она ту подробно објашњава многоструке дужности које прописује својим калуђерицама, правила по којима се морају управљати, строгу дисциплину којој ће бити потчињене. Она ту најзад одређује, с крајњом тачношћу и необичном строгошћу, све што се односи на управу манастирских добара и на одржање његове независности. Повеља, која износи не мање од шездесет штампаних страна, необично је дакле занимљива, колико по томе што нам показује психологију Ирине Дуке, толико и по ономе што кроз њу можемо назрети од манастирског живота у њено време.

Што ту прво пада у очи, то је необична мешавина предикаторске фразеологије и практичног духа, мистички занос и административна одређеност, строга, подробна и сува. То је иста противност коју смо нашли већ у царичиној души, страшно побожној и радо проповедничкој, а ипак тако бистрој и тако храброј у управљању својим животом и у остварењу својих амбиција.

Прва брига ктиторке била је да у своје манастиру осигура савесно поштовање морала. У почетку XII века занста се осећала потреба да се унутрашњи живот манастира преуреди и Ирена се није без разлога бојала „да змија, стара заводница, не нађе у побожном дому какву нову Еву, на чије ће уво шапутаги смртоносне софизме и коју ће повући у паклене мреже". Она се дакле ватрено моли Богородици да калуђерице сачува од искушења да

тим женским душама да мушке брине". Али она уз то опрезно предузима све потребне мере да ukloni опасност. Манастир ће бити строго затворен за све што докази споља. Ниједан човек неће се пуштати у њ, ниједно страно око неће моћи изненадити побожну тајанственост манастирског живота. Царица брижљиво забрањује да се поред светог дома граде терасе одакле би радознали погледи могли гледати у манастирска дворишта; она је забранила да у пратњи великих госпођа којима је било допуштено да похађају манастир, ма који човек, на ма то био и евнух, пређе преко прага манастирске оgrade. Ради веће сигурности, чак су и црквени певачи били искључени из тога узорног самостана: највише, кад то већ мора бити, трпеће се два свештеника, и то још под условом да они буду евнуси; а исто тако исповедник и економ мораће припадати тој успокојавајућој врсти људи.

Толико о унутрашњем уређењу. Не мање строго Ирена је уредила односе које су њене калуђерице могле имати са спољним светом. У томе питању црквена су начела била необично строга. „Калуђер, говорили су Оци, не треба више да има породицу на земљи." Ипак, у примени, морали су се учинити неки уступци „људској слабости". И тако, једно два пута годишње, било је допуштено мајци, сестри, снаси калуђеричиној да дођу у манастир и да ручају са сестрама; а ако би се особа чије су оне рођаке случајно разболела, трпело се да гошће остану и по цела два дана у манастиру. Што се тиче људи, оца, брата, девера, они су могли видети своју рођаку само на спољашњим манастирским вратима, и то у присуству какве старе пречасне сестре, и увек на врло кратко време. Ако би калуђерица била болесна, њу су могли, кад хоће да се види са својима, да на носилима пренесу до улазних врата; али човек ни под каквим изговором није смео прећи преко манастирског прага. Обрнуто, ако би која сестра имала у вароши каквог озбиљно оболелог блиског сродника, она га је могла посе-

тити, али у пратњи две сестре, прописних година и беспрекорног владања, и ни по коју цену није смела провести ноћ ван манастира. Да би се уосталом избегла свака воља за нередовним изласком или уласком, вратарка, жена у годинама и опробане врлине, мотрила је на врата; а ради још веће сигурности, она је свако вече предавала кључеве игуманији у руке. Ништа се уосталом у кући није вршило без овлашћења ове: што не значи да је она сама била ослобођена опште дисциплине. Кад је имала да расправља манастирске послове, кад је требало да прими управнике или закупце манастирских добара, она је одлазила на унутрашња манастирска врата у пратњи две или три старе сестре које су биле сведоци разговора. Укратко трудили су се да у манастир пуштају што је могуће мање страних лица. Највише ако су се допуштале посете жена које су могле дому изнети светитељски глас: у томе се ктиторка ослања на мудрост игуманије, али додаје да те гошће морају увек бити личности познате са својих моралних особина, и трајање њиховог боравка ограничава највише на два дана. Чак ни принцезе из царске породице, чак и оне којима је у главном и припадало покровитељство манастира, нису могле да у њ уђу у свако доба, и уопште нису смеле дуго остајати.

Особље Иренине задужбине није требало, према ктиторкиним намерама, да буде многобројно, пошто би множина лица могла спутавати тачну примену правила. Требало је да буде само двадесет и четири калуђерице и десет служавки, и ни у ком случају број сестара није смео прећи четрдесет. На челу дома налазила се игуманија. Начин на који се она постављала био је доста занимљив. Калуђерице би се договориле да одреде три имена, међ којима се коначни избор вршио на следећи начин. Три имена би била написана на три једнака листа хартије, са овим речима: „Господе Исусе Христе, ти који познајеш срца! посредством пречисте Богородице, милости пуне, покажи нама, смерним

слушкињама твојим, да ли сматраш достојном достојанства игуманије нашу сестру ту и ту". Хартије, брижљиво запечаћене, биле би остављене на олтар у суботу увече; сестре би провеле ноћ у молитви и сутра-дан, после службе, свештеник би узео једну хартију с олтара, и тако би божји суд одредио ону која ће управљати манастиром. Кад је једном изабрана, она је добијала неограничену власт у материјалним као и у духовним стварима, и њена су права ишла тако далеко да је могла без објашњења искључити какву калуђерицу ако би она то нашла за добро. Она сама није имала никоме да даје рачуна, а могла је бити смењена тек ако би се озбиљно огрешила о какву своју дужност. У томе случају, царска покровитељка манастира, која је већ у том својству управљала избором, умешала би се и збацила игуманију. Али то је био сасвим изузетан случај.

Да би настојници помагале у управљању, била је читава група помоћница, које је она постављала и опозивала по својој вољи. То су биле „скевофилакисе" које су водиле бригу о ризници и о архиви, „еклесиархисе" које су се старале о цркви, пазиле да се пале воштанице и да се добро изводе црквене песме. Једна је сестра била одређена да прима намирнице, друга да чува вино; економка је чувала производе манастирских земаља; „трапезарка" се занимала одржавањем реда у трпезарији; „епистемонархиса" је имала дужност да одржава дисциплину међу сестрама, и њена се улога поглавито састојала у томе да забрањује празне разговоре и да кажњава леност „која је мати свију зала". Две „ергодотрије" делиле су посао: две „дохејарије" старале су се о оделу и чувале манастирски новац за трошак; најпосле, сестра вратарка била је постављена да чува врата. Свака од тих службеница имала је свој посебан задатак, а свакој од њих основатељка је до ситница прописала њену дужност. И свуда се такође показује старање о тачном и уредном рачуноводству: стање ствари у тренутку при-

мања обавезе, кретање изласка и уласка, све мора бити одређено с највећом пажњом. Свима, најзад, Ирена препоручује највећу штедњу, и поједина занимљива места показују докле је она ишла са својим бригама добре домаћнице. Ако је требало купити тканину за сестре, бирао се тренутак кад је има много на пијаци и кад није скупа. И кад се на празнике полијелеји украсе новим воштаницама, начете ће се свеће брижљиво чувати да се догоре радњим даном.

У све те административне појединости не улазе никакви идеални обзир; али баш је то одсуство мистичког заноса које је обележено у сваком реду документа карактеристична црта. Ирена је била поглавито практичан дух, и старала се пре свега да створи један добро уређен и добро вођен дом; остало је се мање тицало. О томе се налази занимљив доказ у њеној бризи да умири савест оних својих калуђерница којима су занимања што их она прописује могла изгледати мало сувопарна, и које су се бојале да ће, ако им се стално одају и зато занемарују службу, довести у опасност свој вечни спас. „Молитва је, каже им она, лепа ствар, врло лепа ствар, јер се помоћу ње разговарамо с Богом, и она нас уздиже са земље на небо. Али је милостиња много узвишенија и много боља”. А радити на материјалном добру манастира, то је чинити милостину. „Ми се бојимо, велите, да не занемаримо службе. Не бојте се. Искрена исповест ће вам увек осигурати опроштај тога греха, али само под условом да вашим занемарењу не буде узрок леност. Ето чега се треба бојати, ето на шта треба пазити. Ако нисте грешиле из лености, будите срећне што се посвећујете послу који вам је поверен.”

Под таквим условима неће изгледати нимало чудно што уређење службе заузима врло мало места у распореду ове ктиторке. О материјалним појединостима сасвим се друкчије бринула. Да би се одржао калуђерски начин живота који је, и који

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ”

треба увек да остане, манастирско правило, спаваоница и трпезарија биће заједничке свима калуђерицама; ручни радови ће се радити у заједници, под надзором настојнице, док једна сестра чита какву побожну књигу, „која удаљује празне, бескорисне и грешне мисли.“ Да би се осигурала строга дисциплина, ништа није остављено непредвиђено. Ирена одређује број и облик поклона који ће се учинити у цркви, ред по коме ће се свете песме певати једна за другом на знак еклеснархисе. Она наређује да у трпезарији, где све сестре улазе певајући псалме, нико не отвара уста, осим да одговори на какво питање настојнице, и да све уши пажљиво слушају побожно читање „које радује и храни душу“. Трпезарка пази да се нико не огреши о правила. Ако је каква калуђерица немирна или се разговара, она је оштро укори; ако се то понови преступница бива отерана од стола. Забрањено је ма шта исказати од своје сусетке, чак и воде; забрањено је показивати жељу за ма каквим првенством; „старајући се о таштој слави“. Свуда се налази иста дисциплинска крутост. Никаких подвојених разговора, никаквих лених беспослица, никаквог супарништва или свађе, нити сувише присног пријатељства, ни тајних састанака. Ирена је све предвидела, све уредила, све забранила.

Она се постарала да одреди чак и начин хранења. Јеловник, уосталом, није раскошан. Уторником, четвртком, суботом и недељом, калуђерице ће добијати по два јела од рибе и сира. Понедеоником ће јести суво поврће кувано са зејтином и шкољке: средом и петком даће им се суво поврће кувано на води и нешто свежег зеља. Месо се никад не појављује на манастирском столу. Али се зато вино дели доста издашно: оно служи да крепи сестре заморене бдењем великога поста, да за време великих врућина ослажи клонула тела, и у том циљу у манастирском подруму има чак и старог вина. Осим тога, допуштено је да побожни и „христољубиви“ људи шаљу слаткише да поправе обичај манастир-

ски оброк. Начин исхране је наравно строжи за време три поста и исто тако до ситница предвиђен. Један се пропис нарочито без престанка понавља: забрањено је ма шта јести изван часова обеда. „Забрањена храна нам је, пише Ирена, и донела некад смрт и лишила нас раја, и њу је ђаво, творац зла, увео у свет”.

Но и овде се, ипак, чине неки уступци људској слабости. Царица неће да њене калуђерице преко мере троше снагу заморним бдењем. Она прописује нарочиту храну за болеснице, које морају имати засебну ћелију и боља јела. При свем том им се препоручује да не искоришћавају њихово стање здравља те да имају нескромне прохтеве и захтевају необичне ствари, „јела о којима можда нису чак ни чуле, и која тим пре нису ни виделе ни окусиле”.

Нећу се задржавати на ситним појединостима с којима је утврђен церемонијал великих празника, и одређен број воштаница, кандила, полијелеја који појачавају сјај свечаности. Међу тим празницима, један се нарочито светковао са особитим блеском, празник смрти или, како га Византинци зову, Успенија Мајке Божје. Више волим да истакнем још неколико карактеристичнијих црта, које чине част практичном духу основатељке. Манастир има свога лекара, и поред страха који царици улива свако мушко присуство; с друге стране, манастир је снабдевен водоводом који доводи воду у изобилју, и бар једанпут месечно калуђерице се морају купати. У тој бризи о хигиени, доста реткој у манастирима Средњег Века, онет се види, као и свуда, практичан, нимало мистичан дух, који је управљао задужбином.

Међутим, укупно узев, толико наметнутих обавеза, једно тако строго уређење, могли су изгледати топлим многим душама. Зато је царица сматрала за потребно да саветује калуђерицама да приме свој терет, да не губе храбрости и да се не љуте, него пре да се радују, кад помисле да су мудрим

предвиђањем основатељке коначно ослобођене сваке материјалне бригае.

IV

У исто време кад је прописала правила за морални живот својих калуђерница, царица се постарала и да осигура будућност своје задужбине.

Византиски манастири, у почетку дванаестог века, били су изложени непријатним случајностима. Није било ретко да их, као награду за политичке или војне услуге, световна власт да на искоришћавање каквој моћној личности, на велику штету материјалног напретка и моралног здравља ових побожних домова. Повлашћени би, заиста, сместивши се у манастиру „као у свом сопственом дому”, трошећи приходе у своју корист, занемарујући свете ствари, за кратко време упропастио имање као и дисциплину манастирску; с њиме је световни живот продирао у та света уточишта; ту су се примале посете, певале безбожне песме, а поглавито у женским манастирима, присуство световне жене која се користи повластицама, без престанка у препирци са настојницом, без престанка заузете светским стварима, било је узрок сталног опадања морала.

Ирена је познавала ту опасност, пошто је њен муж Алексије више но ико био издашан у даровима ове врсте, и она је имала на срцу да своју задужбину заштити од тога. Она је хтела да имање које је даровала манастиру сачува за његову прву намену, и да његову независност одбрани од сваког покушаја злоупотребе. Зато је изрично забранила да се даје, мења или продаје ма које од добара што припадају манастиру; највише ако су се могле у извесним одређеним случајевима одстранити извесне покретности, да би се у случају потребе претвориле у новац, али је онда било прописано хиљаду мера да би се избегла свака злоупотреба и свака неправилност. Исто је тако царица препоручивала

пажљив надзор над свим што се тиче управе манастирских добара. То је било поверено једном економу, чија је улога била да обилази разна имања, да прегледа рачуне нижих службеника и закупаца, да пази на тачан унос прихода у сировинама и у новцу, и да о свему подноси извештај игуманији. Ова је самовласно управљала и мирским и духовним животом манастира. Она је постављала и смењивала службенике којима је била поверана администрација добара, примала их је лично да чује извештаје о управи, са економом прегледала и оверавала њихово рачуноводство. Манастир је, заиста, био богат, и чак је било уштеде која се гомилала у једној каси. Али, природно, нове су дарове радо гледали и врло храбрили, па било да су они дошли од калуђерица, које би, кад се закалуђере, добровољно допосиле у манастир извесну суму као поклон, било као последица дарежљивости побожних световњака. Ирена је унапред предвиђала те будуће дарове и одредила им је употребу. Они се нису смели расипати на безначајне трошкове, на пример да се поправи свакодневни оброк. Они су морали нарочито служити да се повећа количина хране и новца, која се сваки дан делила сиротињи пред вратима манастира. У тој посебној одредби, као и у свему осталом, Ирена није оставила ништа непредвиђено. Радних дана, она је прописала да се просјацима дели хлеб и што остане од стола; у празнике, а још више кад се славно помен, „миџозина“ како се то звало, кога од високих покровитеља манастира, дарови су били много богатији, и хлебу се додавало вино и новац.

Ирена је предузела друге мере да осигура независност своје задужбине. Она је најизричније забранила да се њен манастир, ма под којим изговором, да на уживање каквом приватном лицу, да се придружи каквом другом манастиру или каквој добротворној установи, да се потчини каквој црквеној или мирској власти: он је морао вечно остати „слободан и самосталан“. „Ако ма у које време, пи-

ше основатељка, и ма на који начин, неко усхте да икад покорн овај манастир који ми оснивамо и да га да у туђе руке, па био то цар, или патријарх, нека на њега падне анатема." Много је манастира, као што се видело, било у то време одстрањено од свог првобитног опредељења. Да би се избегла та опасност, царица додаје да је једина игуманија позвана да влада над манастирским особљем; а да би се још више заштитила самоуправа побожног дома, манастир се ставља под нарочито покровитељство једне принцезе из царске породице.

У почетку, то је покровитељство било поверено принцези Евдокији, оној Ирениној кћери која се посветила вери. Али она прерано умре 1120. г. Онда се Ирена сама прими тога покровитељског права, које је после њене смрти требало редом да припадне прво њеној најмилијој кћери Ани, затим њеној другој кћери, Марији, и њеној унуци, Ирени Дуки, а после да се предаје с колена на колено женском потомству Ане Комнене. Али осигуравши ово покровитељство манастиру, царица је хтела и да га одбрани од могућних злоупотреба покровитељке. Власт ове била је, с обзиром на то, брижљиво прописана. Није јој било допуштено да се ни по каквом праву меша у унутрашњу управу манастира, и типик је до ситница повукао границе њеним правима. Царска покровитељка надзирава избор игуманије, и може је према потреби сменити, њен је посао да стишава саблазни које ремете мир особља, али јој је нарочито дужност да права и повластнице манастира брани од спољњег света.

Да би је сачувала сваког искушења да задире у права која је се не тичу, Ирена наређује да она чак и не улази у манастир кад хоће и у свако доба. Царица чини изузетак од тога правила само за „своје драге порфирородне кћери, госпођу Ану и госпођу Марију и за своју драгу унуку, госпођу Ирени Дуку". Ове ће улазити у манастир кад им се буде свидело, чак и да обедују с калуђерицама: међутим моћиће долазити у пратњи само две или три

своје жене. Исто тако, са изузетним попуштањем, синови и зетови Иренини моћиће, у извесним приликама, да се пуштају у манастир. У том случају, они ће остати за време службе у спољњем нартексу цркве; кад се сестре буду повукле, они ће моћи да уђу унутра, и чак, у присуству две три сестре у годинама, да разговарају с игуманијом и да одаду пошту Мајци Божјој, милости пуној. И ово сасвим природно доводи до врло занимљивих података које нам титик даје о личности царичиној и њеном осећању према својима.

Подижући свој манастир, Ирена Дука изгледа да је нарочито имала у виду случајности у којима би манастир могао чинити услуге њеној породици, и та црта даје задужбини доста особени карактер. Царица је предвидела случај у коме ће калуђерски позив или револуција довести коју царску принцезу у самостан, и с обзиром на њих предузела је извесне нарочите мере. Ако би им се, после „сјајног провода“, који су имале у свету, обичан живот других калуђерица чинио сувише строг и суров, оне ће свој случај изложити исповеднику заједнице и у њихов ће се живот унети ублажене мере које се дугују њиховом положају. Уместо заједничке спаваонице, оне ће имати засебно одељење, просторије и угодније; уместо заједничког стола, оне ће јести у својој соби, и њихова јела биће одабранија; моћи ће исто тако имати по две собарице да их служе. Осим тога, моћи ће, кад буду хтеле, примати своје рођаке мушкога пола, само с тим ограничењем што ће ти састанци бити у ходнику који води главним вратима; кад им се свиди, оне ће моћи да изиђу у варош, само да буду у пратњи какве старије сестре; моћиће чак добити овлашћење да проведу два три дана ван манастира, и ако им је неко од родбине озбиљно болестан, да га негују до последњег тренутка. Иста попустљивост се показивала и према племићким госпођама које су желеле да се повуку у манастир; и оне су могле имати своје засебно о-

дељење и једну собарицу. Но, ако оне злоупотребе те слободе и изазову какву саблазан, ако примају насамо калуђерице у свом одељењу или сметају заједници својим ћеретањем, ове племените чланице биће немилосрдно отиуштене.

Занимљиво је видети како су особити разлози жеља да се манастирски живот прилагоди укусу личности може бити не створених за њ, навели ктиторку да ублажи оштрину правила, да претвори манастир у неку врсту „племенитог сабора“ доста особеног карактера. Иста брига за своју царску породицу појављује се на свакој страни документа, и извесна места бацају доста занимљиву светлост на Иренину љубав спрам својих.

На првом месту, владарка много мисли на себе: она препоручује да се за њу читају сталне молитве да јој се одржава помен на годишњицу дана кад буде оставила овај свет. Она се не мање брине о цару Алексију, своме мужу, који се удружио с њом у њеном побожном предузећу. Она му свесрдно жели да живи још дуго година, и да однесе славне победе над својим непријатељима; она с њиме одржава односе тако поверљивог пријатељства, да би хтела да и он суделује у управљању и покровитељству манастира. „Изванредном човеку, нише она говорећи о њему, ред је одавати изванредне почасте.“ Друго једно место је још карактеристичније да се оцене дубока Иренина осећања и неједнака наклоност према појединим личностима њене породице.

У грчкој цркви био је обичај, у дане кад пада годишњица смрти покровитеља каквог верског братства, да се у њихову част одржи какав свечан помен. У величанствено осветљеној цркви служила се нарочита служба за душу покојника, затим се братству давао бољи и богатији ручак, а око манастира делила се сиротињи милостиња. Ирена је потајко назначила све оне за које ће се држати тај помен. Она се бринула не само за своју већ помрлу родбину, оца и мајку, свекра и

свекрву, него је исто тако одредила шта ће једнога дана требати да се ради за њу саму и за оне из њене породице који су, као и она, још били на овом свету, пошто њихов последњи дан буде дошао. Она је за сваки случај дала тачан распоред, према личностима одредила степен почаст и величину трошка, и та разлика у поступању заиста је занимљива и поучна.

За њу саму и за Алексија, она хоће да се све врло лепо уради. Сиротињи ће се делити хлебови начињени од десет модија жита, то јест од четири стотине фунти, затим осам мера вина, и дванаест номизма или сребрних новчића. За своје синове и кћери, Ирена своди на половину суму трошка; за њену последњу кћер, Теодору, она га смањује готово за три четврти. То је зато што се Теодора била доста глупо удала; она је пошла за Константина Анђела, лепог младића доста ниског порекла, коме је једино лепота донела срећу, и царица је без сумње била помало кивна на своју кћер због те неприлике. Од Ирениних зетова, с Нићифором Бриенијем мужем Ане Комнене, и с мужем Марије Комнене поступало се као са синовима; али Теодорин муж, као и његова жена, добијаће само почести другог реда; за њега, као и за њене две снахе, жене севастократора Андроника и цезара Исака, Ирена своди трошак на три четврти од онога што је прописала за себе и за Алексија. Муж Евдокијин је, наравно, сасвим изостављен на листи. Међу унуцима васцисним само се једна налази у списку; то је Ирена Дука, кћи Ане Комнене, која је очевито била љубимца своје бабе. А исто тако свуда се видно истиче царичина љубав спрема своје најстарије кћери Ане и спрема њених. Њој она завештава палату коју је саградила поред манастира, а, после Анине смрти, наследиће је њена кћи Ирена. Ана и Ирена ће од царице наследити и покровитељство манастира. Кад је Алексије умирао, васцисен се изјавио намера да осигура престо својој најмлађој кћери. Али она се трудила да

је бар утеши тим посведочењем милости и нарочите љубави.

Тако се, чак и у њеној осами, изражавала са-мовољна душа Ирене Дуке. И по другим цртама њено дело показује заповеднички карактер њене природе. У свему што се тицало њене задужбине, она је за себе задржала неограничену власт. Она је сама постављала игуманију и економа, присвојила је себи за цео живот покровитељство над манастиром и право да у њему заповеда као господарица. У својству ктиторке, и у накнаду за новац који је утрошила, она тражи да у садашњости и у будућности располаже свачим по својој вољи, и искоришћава своје право. Она забрањује да се ништа мења, чак ни ради поправке, на грађевинама које је подигла; она забрањује да се издаје или отуђи палата која служи за пребивалиште царским принцезама; забрањује да се ма у чему преиначи правило које је она установила: свакога месеца, да га нико не би заборавио, свима ће се прочитати типик, и свако ће га поштовати »као божански закон«.

На крају уредбе коју је израдила, Ирена својим калуђерицама упућује једну дугачку придику да им препоручи вршење правила, побожност, покорност, слогу, равнодушност спрема богатства, сталну тежњу ка добром. »Нисте ви, вели она, оставиле свет ради распусности и раскоши, него да, борећи се свом снагом, стекнете добра која обећава Еванђеље.« После тога, на изглед доста понизно, она тражи од сестара да јој притекну у помоћ својим молитвама, не би ли царици измолити, као награду за њену побожну задужбину, божју милост и вечни спас. Али чак и у тој молби испољава се Иринина својевољна душа. »Чак напомињемо телом присутни, пише она, помишљајте да ћемо духом бити ту.«

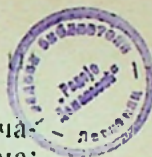
Тако нам се она, до свога последњег дана, показује онаква каква је била целог свога живота, на престолу, као и у осами, побожна, дарежљива,

са симпатијама према калуђерима и нарочитом вером у њихове молитве, али као жена која полаже на своје владалачко достојанство, не трпи поговора, заповеда и стара се да своју вољу наметне другима у духовним као и у световним стварима. И онда се боље разуме како је млада жена, безначајна и плашљива на изглед, коју је Алексије Комнен узео, на крају, као таква, задобила на светској позорници утицај који су њене особине заслужиле и о коме је њена амбиција сањала. Она нам осим тога показује један занимљив тип тих византијских царица XII века, жена политичара и књижевних образованих у исти мах, мало одвише строгих, одвише озбиљних, али беспрекорног моралног владања, и с извесном озбиљном љупкошћу која није без лепоте.

Романтичне пустоловине Андроника Комнена.

Средином XII века, византиски двор, тако строг и озбиљан за време првих Комнена, променио је обичаје. Цар Манојло је био млад човек од двадесет седам или осам година, који је волео раскош, уживања светковине, са толико жешћом страшћу што су те забаве за њега биле само разонода између ратних похода и борба, у којима је задовољавао своју витешку храброст. И зато су, у његовој палати Влахерна, у великим дворанама које су целе биле украшене златним мозаиком, у вилама Пропонтиде, где је волео да проводи лето, једнако биле сјајне гозбе, песма и музика, витешке игре. Око владоца читава кита младих жена, живих, лепих и кокетних, излагала је своју љупкост и давала двору несравњену привлачност. Да је Манојлова прабаба Ана Даласена, која се некад толико трудила да царском двору да пристојан изглед и строгу моралност каквог манастира, могла видети ове промене, била би дубоко увређена.

Као њихова рођака Ана Комнена, Манојло и остали царевих његовога дома волели су књижевност и хтели су да се покажу као заштитници књижевника. Само је њихов дух био ослобођен од побожних мисли које су некад одушевљавале њихове очеве и стварале одлуке једне Ирене Дуке. Под брижљиво одржаваним поштовањем спољних обреда, крила се стварна равнодушност. По предању, цар се увек издавао за ревностног бранноца

православља; у ствари, он је без икаквог устручавања одржавао најсрдачније везе с неверницима; и државни разлози, јачи него поштовање Цркве, чинили су у његовим очима сумњивим оне сувише моћне и сувише богате калуђере које је његова баба толико волела.

Што се тадашње друштво показивало равнодушније и скептичније према вери, то је било лаковерније према празноверницама. Астрологија и мађије уживали су опште поверење; чини на воштаним фигурама, љубавне напитке употребљавала је маса људи. Многа лица, чак и у највишим класама, била су уверена да ће кад питају »Соломонову књигу«, моћи по својој вољи призивати демоне и потчинити их својим заповестима. И ако је какав трезвенији дух сумњао у успешност свих тих враџбина, маса је тврдо веровала у чуда.

У овом друштву без моралног правца, љубав и сплетке заузимаху су главно место. Мало је породица било више растрзано славољубивим супарништвом него комненска. Манојло је провео свој живот чувајући се својих рођака и синоваца, и његова је влада испуњења видним гоњењем његових сродника. Љубавне пустоловине испуњавале су време које се није провело у заверама, и цар је био први који је давао пример. 1146. г., он се оженио једном Немцом, грофицом Бертом од Сулцбаха, која је, поевши се на престо Истока, узела византиско име Ирене; и поред својих врлина, и поред напора да се прилагоди обичајима двора на коме је живела, млада жена није могла дуго да задржи крај себе свога лакомисленог мужа. Манојло, који је био врло заљубљиве природе, врло ју је брзо занемарно због других љубави. С почетка су га забављале пролазне везе. Затим се озбиљно загледа у своју врло лепу нећаку Теодору, и убрзо је јавно прогласи за своју милосницу. Уживао је да тој охолој и поноситој жени даје све спољне почасте власти; дао јој је гарду као владарци, допустио јој је да носи одело готово исто

као царичино; за њу, за сина који му се родио и чији је долазак на свет још повећао уплив љубазнице, његова дарежљивост је била неисцрпна. Изгледа да је »та Помпадура с малом ногом« била доста дуго у милости; у сваком случају, она је била расположена да брани своје место. Једнога дана, из љубоморе, дала је убити једну супарницу која је хтела да јој отме Манојлово срце, и ми смо сачували једно врло занимљиво писмо у коме се један њен пријатељ труди да умири грижу савести коју је, много година доцније, она осећала због тог злочина на који ју је нагнала страст.

Та веза, уосталом, није спречила Манојла, кад је око 1159. г. изгубио жену, да помишља на поновну женидбу. Из првог брака имао је само једну кћер, и с правом се бринуо да династији осигура мушког и законитог наследника престола. Тога пута он потражи будућу царицу међу принцезама франачке Сирије. Прво је помишљао на Мелисанду де Триполи, и, према извештају посланика овлашћених да виде младу жену, веридба буде закључена. Мелисандин је брат већ био учинио велике припреме да пошаље своју сестру у Цариград са сјајем достојним једне владарке, али се, у тренутку кад је требало да пође на пут, девојка разболи од неке тајанствене малаксалости. Њена толико хваљена лепота венула је на очиглед: царски заступници решише се дакле да прекину заруке и да на другој страни потраже жену за свога господара. А, у то време, живела је у Антиохији кћи принцезе Констанце, Марија: то је била највећа лепотица латинскога Истока. „Никад, говорио је при њеном пролазу византиски народ, никад наше доба није видело такве лепоте.“ „Она је била лепа, пише један савремени грчки хроничар, више него лепа, лепа у толикој мери и тако особитом лепотом да поред ње изгледају као проста легенда сва причања о златокосој Афродити благога осмеха, о крупноокој Јунони белих мишица, о танковратој Јелени тако дивних ногу, и о свима леним женама

које је древно доба, ради њихове лепоте, ставило у ред богова." Цар се реши да затражи руку тога савршенства, и, крајем 1161. г., он се с њоме венчао у Светој Софији. Сјајне светковине пратиле су царску свадбу, гозбе у двору, дељење новца народу на раскрсницама престонице, раскошни поклони црквама, трке и витешке игре; гомила, очарана љупкошћу своје нове владарке, дочекала ју је одушевљеним клицањем и хвалама. Као и толико других латинских принцеза које су се попеле на византиски престо, Марију Антиохијску чекала је трагична судбина. „Туђинка“, како ју је доцније назвао цариградски народ, морала је, дваестак година доцније, свирепо испаштати добродошлицу која ју је поздравила.

Види се какво важно место жене заузимају на том двору Комнена. До своје самртничке постеље, Манојло је мислио на њих. Он је био у јакој грозници; сви око њега сматрали су га за изгубљеног; патријарх га је опомињао да с обзиром на његово стање осигура судбину малолетног сина кога оставља. Он је мирно одговорио да није хитно, да он зна да му остаје још четрнаест година живота и да су му његови астрономи тврдили да ће ускоро, потпуно излечен, продужити своје љубавне пустоловине.

Али у том сјајном, скептичном и поквареном друштву, најкарактеристичнија појава свакојак је рођак цара Манојла, страшни и заводљиви Андроник Комнен.

I

Андроник Комнен је савршен тип Византинца XII века, са свима особинама и свима пороцима. Високог стаса (имао је, кажу, више од шест стопа), херкулске снаге и несравњене отмености, имао је, по речима једног савременика, „лепоту достојну престола“.

Хроничар Никета, који га је добро познавао, Византијске слике

насликао је негде његову леу и фину скицу, где нам га показује обученог у дугу љубичасту одећу, са шиљастом свом капом на глави, како једним, њему својственим покретом гладн своју црну коврцаву браду. Снажног састава, изванредно извежбао у свима телесним вежбањима, пажљивом умереношћу одржавајући потпуну равнотежу свога здравља и снажну лепоту својих облика, неприступачан болестима, то је био савршен господин, арбитар моде. У рату, његови су подвизи били равни подвизима блудећих витезова. Да сам јурне на непријатеља, позајмивши штит и копље од првог војника, да изазове противничког вођу усред његових људи, да га избије из седла једним ударцем мача и да се врати здрав и читав у византиске редове, све је то за њега била играчка; како каже један савремени писац : „Он је дисао само бојем“. Добар војсковођа, кад је хтео да се потруди, он се тада показивао пун искуства и довиљљивости. У рату је био идол војника, у вароши узор младих племића.

Првокласни ум оживотворавао је ово тело атасте и ратника. „Поред њега, вели један историчар, други људи изгледају као марва.“ Врло широким и разноврсним образовању он је додао природну речитост, и његов говор имао је готово непобитну снагу убедљивости. Био је весео, духовит, подругљивог духа који никога није штедео и није могао да уздржи досетку. Способан да брзо види шта је смешно, он је изванредно умео да људе и ствари представи смешним; његова слобода говора била је на двору чувена и сви су стрепили од његовог језика. Пун хладнокрвности, био је вешт да се извуче из највеће опасности; изврсан глуман, знао је да игра све улоге и да заплаче кад устреба; зато су га савременици звали „променљиви камелеон, многоструки Протеј“. Једном речју, кад је хтео, био је врло привлачан. Нико му није могао одолети : двадесет пута му је његов рођак Манојло праштао најгоре лудости, и поред

његових порока, хроничари тога доба били су му наклоњени, а његова жена, коју је нештедимиче варао, обожавала га је.

Али са свима тим високим особинама, он је здружио једну неспокојну и узбуркану душу, плаховиту, дрску и страсну. Имао је на кога и да буде: његов отац Исак, који је више пута ковао завере против василеуса Јована, свога брата, провео је велики део живота на двору султана од Иконије; његов старији брат био се оженио ћерком једног муслиманског смира. Као и они, и Андреник је био равнодушан спрам верских питања; насупрот већини Византинаца, он је осећао неспошљиву досаду при теолошким препиркама; не бојећи се ни Бога ни ђавола — мада је био доста сујеверан — није имао ни начела ни савести. Је ли имао какву жељу, какву амбицију, какву ћуд у глави? Ништа га не би задржало, ни брига о општем моралу, ни осећање дужности или захвалности. Бити завереник, издајник, кривоклетник, за њега је била играчка. Свестан своје вредности, врло горд на своје рођење, имао је ватрене, неизмерне амбиције. Сасвим млад, сањао је о престолу; целога живота није се смирио док није дошао до царства. Да обори Манојла, као и доцније да збаци младога Алексија, сва су му средства била добра, мач и отров, сплетка и насиље, издајство и свирепост.

Што га је сасвим упропастило, то су његове страсти. »Као ватрен коњ«, он се залетао у све пустоловине, са мирном смелости, лепим презирањем јавног мњења и друштвенога реда. Је ли наишао на какву лепу жену, или само чуо да се говори о њој, брзо би се занео њоме, и, да би је освојио, одмах би се сав заложно. И како је био чаробник, изгледа да никад није наишао на свирепе жене. По броју и живописној разноврсности својих љубавних заплета, Андреник Комнен подсећа на Дон Жуана, а својом изопаченошћу која се истицала у већини његових пустоловина он доста добро остварује тип »великог господина, рђа-

вог човека». Па ипак у извесним приликама тај љубитељ нових утисака, променљив, лак и варалица, показао се способан за сталност и верност.

Најзад је старећи постајао страشان. Кад би било питање о томе да сачува власт коју је задоволио, кад би осетио потребу да пробуди своје страсти мало умртвљене годинама, он је био свиреп и развратан; али чак и онда, до порока и до злочина, он је задржао извесну мрачну величину. Генијална природа, он је могао бити спаситељ, препородилац исцрпене Византиске Царевине: за то му је недостајало можда само мало моралног осећања. На несрећу, он је те високе особине употребљавао само да задовољи своје пороке, своје амбиције, своје страсти. Има у души Андроника Комнена нешто од душе једнога Цезара Борџије.

II

Тридесет година је Андроник Комнен испуњавао варош и двор саблазнима и гласовима о његовим пустоловинама.

Манојлов брат од стрица, и од прилике истих година као и он (обојица су била рођена око 1120. г.), Андроник је васпитаван с будућим наследником престола. И из заједничких атлетских склоности и љубавних доживљаја, између ова два младића склонило се тесно пријатељство; чак и доцније, кад су их супарништво њихових амбиција и клевете Андроникових непријатеља коначно раставили, цар је према своме рођаку увек задржао извесну потајну попустљивост.

Међутим, човек као Андроник био је створен да једнога цара баца у бригу; и мада је Манојло одавао велике почести своме рођаку, мада га је радо употребљавао у рату, мада је с њиме пријатељски поступао, међ њима се ускоро родила једна потмула неслога. Андроник је памтио Манојлу што га је кад је, као млади цар, потрчао у Цариград да прими престо, пустио да падне Турцима у руке,

не учинivши ништа да га спасе, можда срећан да се том приликом опроси једне тако обеспокојавајуће и немирне личности. Мада му се од тада Манојло на изглед чинио врло одан, — толико да је, у једној свађи после пића, изложио свој сопствени живот да спасе Андроников, — овај се ипак жално да му се у држави никад не даје место које заслужује, и да цар даје другима, а нарочито своме синовцу Јовану, кога је Андроник мрзео, достојанства којих би он био достојнији. Са своје стране, Манојлу су задавале бригу сувише видне особине његовога рођака, његове тајне амбиције, његов сувише слободан говор. Један догађај који се тичао жена, и кога су брижљиво искористили Андроникови непријатељи, сасвим завади ова два рођака.

То је било 1151. г. Андроник је имао око 30 година; био је ожењен, жена га је врло волела, и од ње је имао једног сина, Манојла; то му није сметало да буде у најбољим односима са једном својом рођаком, Евдокијом Комненом.

Та Евдокија била је рођена сестра Теодоре која је баш у то време била озваничена милосница царева. Како је млада жена била удовица, она се мање устручавала него што би то чинила која друга да попусти своме лепом рођаку, и није се крила. Та веза је дигла велику ларму на двору, а нарочито због блиског сродства љубавника; Евдокијина породица, а нарочито њен брат и њен зет, били су страшно огорчени. Али на све примедбе које су му чинили, Андроник је одговарао у шали и дрско је нишано на Манојлове односе с Теодором: »У реду је, говорно је он, да поданици иду за примером господаревим, а роба која излази из исте фабрике (Евдокија и Теодора биле су сестре) заслужује да се подједнако допада.« Други пут би објашњавао онима који би га карали да је његов случај, кад се добро размотри, много мање озбиљан него царев: »Он је у најлепшим односима (Андроник је то грубље казао) са

ћерком свога рођеног брата; а ја тек са ћерком свога брата од стрица.» Може се мислити колико је такав говор дражио цара и распаљивао јарост Евдокијине породице. Манојло, сматрајући да ће окончати ту ствар ако Андроника удаљи с двора, посла га 1152. г. у Силицију да се бори с јерменским кнезом Торосом. Али Андроник, незадовољан тим прогонством, врло је лабаво вршио своју дужност; он пусти непријатеља да побегне, и буде потучен, мада се у битци храбро држао; најпосле се морао повући и побећи чак до Антиохије. Позваше га натраг у Цариград; међутим доброћудни Манојло задовољно се тиме што га је у четири ока добро изгрдио; после тога повери му, увек далеко од двора где је изгледао на сметњи, једно велико заповедништво на граници Угарске, са титулом војводе Београда и Браничева.

Већ за време своје мисије у Силицији, Андроник је одржавао доста сумњиве односе с јерусалимским краљем и султаном од Иконије. На своме новом месту, он је похитао да с угарским краљем почне сличне сплетке, у намери, кажу, да збаци цара. Али је преписка била ухваћена и поднета цару. И овог пута Манојло је био милостив, задовољно се да смени издајника с његовог војводства, и пошаље га у логор Пелагоније, у Македонији, где је тада био двор, да би га имао крај себе и мо-трио на његове поступке. У владаоачевој околини понсво највеће на Евдокију, с којом је, уосталом, по повратку из Силиције, продужио љубавне односе. Усхићен тим срећним околностима, не бри-нући се о замкама које су му разапнијали рођаци младе жене, он настави везе »сматрајући, како ка-же један савремени хроничар, да је Евдокијина љубав довољна награда за све опасности којима се могао излагати.» За то време, Јован, брат Ев-докијин, и Јован Кантакузен, њен зет, опадали су Андроника код цара, и покушавали су чак да га се отарасе убиством.

Једнога дана, Андроник се, по обичају, састао

са својом милосницом под шатором у коме је она седела. Извештени о састанку, Евдокијини рођаци спремише заседу и поставише оружане људе близу шатора, да убију њиховога непријатеља, кад буде изишао. Али је Евдокија била паметна; она је, не зна се како, наслутила да постоји нека завера. »Мада је, вели хроничар, у томе тренутку била заузета сасвим другом ствари«, она опази да су опколили шатор и обавести свога љубазника. Андроник одмах исука свој дуги мач и спреми се да скупо прода свој живот. Али Евдокија је размислила нешто друго. Она предложи своме љубазнику да се обуче у женско одело: после тога, врло гласно, да би је споља чули, она би позвала једну своју пратиљу да донесе свећу; и Андроник, изишавши затим место собарице из шатора, могао би, тако прерушен, да измакне неопажен. Али млади човек није хтео ни да чује за то. Бојећи се да не буде смешан ако га познају, он изјави да више воли да умре него да се обешчисти тако прерушен; и нагло, проценивши једним замахом мача шаторско платно, он једним чудним скоком искочи преко конопца, колаца, и ниског зида на који је шатор био наслоњен, на велико запрепашћење војника који су га вребали и који на ову неочекивану појаву остадоше као скамењени.

Други један хроничар додаје да, незадовољан тим леним подвигом, Андроник је у два маха покушао, у логору Пелагоније, да убије цара, и да се Манојло спасао само захваљујући опрезности свога синовца протосеваста Јована. Али како је између тог човека, који је био Евдокијин брат, и Андроника, постојала дивља мржња, можемо се питати да није протосеваст, да би упропастио омраженог непријатеља, унеколико оклеветао свога противника. У сваком случају извесно је да је, огорчен сплеткама које је осећао око себе, Андроник помишљао да одговори једном од оних наглости на које је био навикао. Једнога дана, видећи га како милује свога коња, цар га запита зашто

толико негује свога коња, »Да побегнем одавде, брзо одговорн он, пошто одрубим главу моме најгорем непријатељу.« Такав човек постајао је сасвим опасан. Зато су његова шуровања с Маџарима и његова саблажњива веза с Евдокијом били довољни разлози да се с њиме строго поступи. Манојло се дао убедити да би било мудро затворити Андроника. Њега дакле ухвате, пошљу га у Цариград и затворе га, с оковима на ногама, и под јаким стражом, у једну кулу велике палате.

III

Ту је чамно девет година, од 1155. до 1164., и за то време задао доста посла тамничарима и цару. Од онога дана кад се видео у затвору, Андроник је имао само једну мисао: побећи; а како је био исто толико смео колико и досетљив, сво шта је измислио. Приметио је један стари напуштен канал за нечистоћу који је пролазио испод куле где је он био затворен. Начинивши отвор на поду своје тамнице, он се провуче у канал и ту се притаји, пошто се постарао да брижљиво сакрије пролаз кроз који је ушао. Кад је било време ручку, стражари видеше да је заточеник умакао. Настаде велико узбуђење у целој тврђави. Без сумње су знали да је Андроник досетљивији него Одисеј, и од његове се стране могло све очекивати. Али брижљив преглед показао је да је у ћелији сужња све било нетакнуто, врата, кров, прозори с честим решеткама, нису могли разумети куда је он могао проћи. Врло збуњени, и још више забринути због тешке одговорности коју су осећали на себи, тамничари се решише да извести царицу; цар тада није био у Цариграду и ратовао је у Сицилији.

Вест изазове на двору невероватно узбуђење. На брзу руку наредише да се позатварају сва градска врата, да се претресу све лађе укотвљене у пристаништу, да се претражи цела варош; разашљу потернице у свима правцима: затворе Андроникову

жену, као вероватну саучесницу у бегству, и затворе је у исту тамницу где је и њен муж био затворен. „Нису ни сумњали, каже хроничар, да им је Андроник једнако у рукама.“ Он је остао згрчен у подземљу где се био сакрио. Кад паде ноћ, он изађе и, вративши се у ћелију, појави се пред својом женом, која, уплашена, помисли у први мах да је вампир. Он јој је добро доказао да није никаква авет: како, ни у најтежим приликама, тај лукави човек није губио своју непоколебљиву хладнокрвност, он искористи прилику овог неочекиваног сусрета да се помири са својом женом: из тог се помирења после девет месеци родно један син, Јован. Он тако проведе недељу дана, дању лежећи у своме подземљу а ноћу пењући се својој жени: и оно што је предвиђао ускоро се и догоди. Надзор који се вршио над затвореницом брзо постаде лабав: тако да је Андроник испред носа тамничарима могао изићи из затвора, умаћи из тврђаве и дочепати се Мале Азије. Већ је био стигао до обале реке Сангариоса, већ је могао мислити да је спасен, кад га јака зима — био је месец децембар 1158. г. — принуди да потражи склониште код сељака. Тамо га познадоше, и поред свег његовог одрицања доведоше га натраг у Цариград, и повратише у затвор, метнувши му, из опрезности, два пута теже окове.

Тог пута, он остаде више од шест година у царским тамницама; па ипак, 1164. г. он најзад успе да побегне. С годинама, поступање с њиме беше се ублажило; допустили су му да му од куће доноси вина за обед, и под изговором да је болестан, добио је дозволу да га служи један мали слуга, који се слободно кретао по тврђави, улазећи и излазећи у свако доба. Андроник искористи ове околности. Он рече своме пажу да док стража спава украде кључеве од куле у којој је био затворен, и младићу пође за руком да им узме отиске у воску. Ти отисци буду однесени Андрониковој жени и сину, који дадоше да се направе лажни кључеви

од тамнице; у исто време, помоћу амфора које су служиле за ношење вина, послали су сужњу велики свежањ конопца: једно вече, у први мрак, док су стражари вечерали, верни паж, помоћу лажних кључева, отвори тамницу свога господара.

Кула је била окренута једном унутрашњем дво-ришту палате, чије су се стазе издизале доста високо над Мраморним Морем; како се туда није много пролазило, оне су биле сасвим обрасле високом травом. Андроник се прво шћућури у један честар, „као зец”, и причека згодан тренутак да се послужи конопцима које је понео собом. Као мудар човек, какав је и био, он је, опрезно изишавши из своје тамнице добро затворио врата за собом. И зато кад је дежурни официр вршио вечерњи преглед, он не примети ништа необично: оставивши стражу на обичном месту, он мирно оде да легне. Тада, усред ноћи, Андроник привеже конопцац за зупчasti спољни зид, и без шума спусти се до обале. Ту га је чекао један чамац, и већ је мислио да је изван опасности, кад се деси једна непредвиђена незгода. Откада је, пре два века од прилике, Јован Цимискије убио цара Никифора Фокаса, дуж целог лица велике палате окренутог мору постављене су биле страже, које нису допуштале чамцима да ноћу пролазе дуж зидова царскога пребивалишта. Бегунац је био заборавио ту околност; војници га опазе, ухвате, почну испитивати, и он је већ помишљао да се радије убије него да се врати у тамницу, кад му паде на ум једна генијална мисао. „Ја сам, рече он, роб, и побегао сам из затвора. Преклињем вас, не дајте да паднем у руке моме господару који би ми се сви-репо наплатио за моје бегство.” Имао је окове на ногама, патуцао је неки варварски грчки, поверовише му у толико пре што је власник чамца, брзо схвативши ово притврсство, викао и тражно бегунаца као да њему припада. Војници, напавши да је шала врло смешна, вративше смејући се тобожњег роба његовом тобожњем господару.

Овога пута Андроник је био спасен. Веслајући он стиже до своје куће у Вланги која је била недалеко од обале; ту га је чекала породица. На брзу руку пресеку му окове, бегунац опет седне у барку, прође дуж зидова, пређе дворац Седам Кула; у пољу, он нађе спремане коње; с највећом брзином он се удаљи и стиже до Анхнала на Црном Мору. Имао је среће да у тој вароши нађе гувернера кога је некад обавезао и који није сматрао да треба да се покаже незахвалан према једном изгнанику. Он му даде новаца, вође, да би могао, као што је желео, да одбегне руском кнезу Јарославу, који је владао у Халичу, на Дњестру; и Андроник је већ био до границе, већ је мислио да је измакао људима који су га гонили, кад га неколико влашких чобана познадоше и предадоше царевим људима.

Сваки други осим Андроника очајавао би: сам, без пријатеља, без саучесника, он нађе начина да опет побегне. Правио се да има јаку трбобољу, и сваки час је тражио од својих чувара допуштење да сиђе с коња, да за тренутак сврне с пута. Кад паде ноћ, он учеста с тим застојима, и док су га војници стрпљиво чекали на путу, он у тами честе где се био склонио, забодне свој штап у земљу, покрије га својим огртачем, патакне озго шенир, и да му облик човека у чучећем ставу; после тога, вукући се по земљи, удаљи се што је брже могао. Кад су чувари, пошто им се стајање учинило подуго, дошли ближе да виде шта је с њим, заробљеник је већ био ухватио ширину и добро одмакао. Њему пође за руком да стигне у Халич, и толико задобије кнеза Јарослава да постаде његов друг и стални саветник, не могући више да буде без њега, кнез је с њиме делио и своју кућу и свој сто.

За цара је било извесне опасности да код Руса остави, нарочито у тренутку кад је опет почињао рат с Маџарима, једног тако страшног противника, који је већ сплеткарио и врбовао коњанике да на-

падне на византиску земљу. Манојло је дакле држао да би било мудро да опрости своме рођаку. Уосталом, Евдокија се била преудала; за девет година она је имала времена да заборави свога некадашњег љубазника. С те стране није се било бојати никаквог скандала. Цар извести изгнаника да му је, ако се врати, зајемчена слобода и сигурност. Андроник прими помиловање, врати се и чак се показа врло храбар у опсади Земуна. Али његова покорност никад није дуго трајала; он је у својој бунтовничкој души имао непобедиву склоност противљењу. Кад је Манојло, пошто још никако није имао сина, решио да за наследника престола призна своју кћер Марију и будућег мужа те принцезе, Андроник сасвим отворено одби да новим владарима положи заклетву верности коју је цар захтевао од својих великаша. Он је приметио прво да је то непотребна заклетва, јер је цар још сасвим у годинама кад може имати и мушко дете, и затим да је срамота за Римљане да над њима влада један странац (Маријин вереник био је мађарског порекла). Манојло, увек милостив, с почетака је пуштао свога ватреног рођака да говори; али како су његове речи налазиле одјека код друге властеле, он се опет реши да га удаљи са двора, и, 1166., пошаље га у Силицију, да однесе једну важну заповест.

IV

Као и 1152., он је имао за задатак да савлада отпор Јерменина Тороса; као и 1152., он је своју дужност лабаво вршио и дао се потући, не уосталом без храброг излагања опасности. То је зато што су Андроникове мисли биле на другој страни. У Кипру, у Силицији, тада се говорило само о извапредној лепоти принцезе Филипе Антиохиске; на сам глас о њеним дражима, Комнен се из даљине заљуби у њу и усели себи у главу да је мора освојити. Није бескорисно додати да је Филипа била

рођена сестра царице Марије, и у наглој страсти Андрониковој било је без сумње и зле жеље да се, заводећи младу девојку, освети и Манојлу и његовој жени коју је мрзео.

Он одјурн у Антиохију и као какав младић поче да крстари испод принцезиних прозора, у сјајном оделу, у величанственој пратњи од лепих плавих пажева који су држали сребрне лукове. Он сам, увек снажан и леп, и поред својих четрдесет и шест година, био је врло гиздаво обучен; носио је панталоне припијене уз ногу, кратку тунику, притегнуту у струку, све што је уметник у облачењу, какав је он увек био, сматрао да може истаћи његово поносито држање и улепшати његову лепоту. Он је био тако задовољан собом, тако срећан успехом који је већ предосећао, да му је лице блистало, и да су му и саме боре изгледале утрте. Филипа је имала двадесет или двадесет и једну годину; она се лако дала завести од тога сјајног витеза, и понуди се Андронику, који јој обећа да ће је узети.

Кад та вест стиже у Цариград, Манојла обузе страشان гнев, и он одмах посла у Сицилију новог гувернера, с наредбом да замени Андроника у заповедништву, а исто тако, ако може, да га замени у срцу Филипином. Али млада жена није хтела за то ни да чује. Кад се царски официр појавио у Антиохији, она тог новог обожаваоца није удостојила ни погледа; и кад се најзад синсходила да примети његову ревност, то је било да би му се наругала, да би исмејала његов мали стас. Она га је подругљиво питала да ли је цар сматра за будалу, кад мисли да ће оставити Андроника, једнога хероја, чија је породица славна и слава позната целом свету, да узме једног убогог ђавола, без рођења и без имена. Тако испраћен, посланик није могао друкчије до да се што брже врати, што и учини. А Филипа, све више заљубљена, видела је само Андроника на свету. Он се први уморно: било да се бојао Манојлове освете, било да га је његова милосница замарала, он је ружно остави и оде у Је-

русалим, поневши собом новац који је покупио у Силицији и Кипру за царев рачун. Филипа, тако напуштена, имала је доста тужан крај. После десет година, она се удаде за Хумфроа де Торон, врховног команданта Јерусалимске Краљевине, много старијег од ње и болесног, и мало затим умре, једва навршивши тридесет година, болујући од чаме, без сумње неутешна због жалосних догађаја које је имала са Андроником Комненом.

Овај је међутим наставио низ својих љубавних успеха. Врло лепо примљен од Латина Јерусалимске Краљевине, срећних, у одсуству њиховог краља Амориа, што им је дошао у помоћ један тако храбар витез, он се убрзо „као змија која се увлачи у недра свога добротвора“, ружно захвалио на њиховом гостопримству. У франачкој краљевини живела је једна византиска принцеза, Теодора, рођака и нећака цара Манојла. Удата од тринаест година за јерусалимског краља Балдуина III она је била удовица од 1162., и живела је у вароши Акри која јој је била заоставштина од мужа. Имала је тада двадесет две године и била је врло лепа: Андроник се намах распао за њу, мада је била, као и Евдокија, као и Филипа, његова рођака у степену у коме су забрањене везе; Комнен је, изгледа, налазио неко изопачено задовољство да у својим љубавима пркоси грађанским и црквеним законима.

Теодора прими свога рођака у Акри и угости га врло срдачно; затим оде да му врати посету у Бајруту, који је краљ Амори био дао у феуд грчком царевиху, да би га наградио за услуге, и убрзо је била с њиме у најбољим односима. За то време, у Цариграду, Манојло, једнако огорчен због Филипиног случаја, грмео је против заводника, и свима официрима и васалима слао наредбе да Андроника ухвате где га нађу, и да га ослепе „да би га казнили за његово бунтовништво и неморално владање према његовој породици.“ Срећом по кривца, један примерак цареве пресуде дође у руке кра-

љици Теодори; она обавести Андроника каквој је опасности изложен, и двоје љубавника, радије него да се растану, реше да побегну заједно. Том отмицом је Андроник захваљно на лепом дочеку који је нашао код Франака, показујући добро, по речима Вилгема Тирског, колико је увек истинит Виргилијев стих:

Timeo Danaos, et dona ferentes.

Отмица је извршена по свима правилима вештине. Андроник је објавио свој одлазак; Теодора се чинила као да хоће да га испрати мало даље од Бајрута, да би му указала част и мало се доцније опростила с њим. Само, она се више не врати. Уз помоћ султана Нуредина, двоје бегунаца дођоше у Дамаск, затим у Харан, где се неко време зауставише због порођаја младе жене, затим у Багдад, врло лепо примани на двору муслиманских владара. Необична ствар: и поред неизвесности тог блудећег живота, и поред невоља које су се стекле око њега, никад Андроник, обично тако несталан, није помишљао да остави Теодору. Његова веза с јерусалимском краљицом била је заиста велика страст његовога живота. Кроз муслимански исток ово двоје љубавника су неколико година живели пустоловним животом, водећи собом Андрониковог законитог сина, малог Јована, коме је тада било десетак година, и двоје деце, Алексија и Ирену, које је Комнен имао једно за другим од своје милоснице. Уосталом, ма да су их лепо примали, нигде их нису врло дуго задржавали, из страха да не наљуте цара. Протерају их из Мардина; приме их у Ђрзеруму; у Ивирији се задрже кратко време; најзад, после много неприлика, они се нађоше код једног турског емира провинције Халдеје, на Црном Мору. Салтук (тако је било име томе кнезу) поклони Андронику једну тврђавицу у земљи Колонеји, сасвим близу византиске границе. Комнен се тамо настани са својом породицом, живећи животом витеза разбојника, пустошећи у својим упадима царске покра-

јине и продајући Турцима робове које је оданде доводио, наравно, искључен из Цркве, због односа са својом рођаком, као и због свог боравка код неверника, и не водећи о томе ни најмање бриге.

Манојло је био бесан због тога пркоса. Он је узалуд, на хиљаду начина, покушавао да ухвати Андроника: овај му је увек измицао. Војвода од Требизонде, Нинифор Палеолог, био је срећнији; кад није могао царевина, њему је пошло за руком да зароби Теодору и њено двоје деце. То је сломило неукротиву душу бунтовнику. Он је обожавао своју милосницу, није могао живети без ње, а исто тако дубоко жалио је и губитак своја два детета. Он се реши да моли за опроштај. Манојло, и сувише срећан да врати једног тако опасног противника, пожурни се, са својом уобичајеном благошћу, да своме рођаку обећа сваку сигурност коју би пожелео, и на то јемство Андроник се опет појави у Цариграду.

Као вешт глумац он је хтео разметљиво да одигра свој улазак и своју скрушеност. Он омота ско тела, сакривши га под оделом, дуг гвоздени ланац, који му је падао од врата до ногу; и кад је, у палати Влахерна, уведен Манојлу пред целим искупљеним двором, он се баци лицем на земљу, горко плачући и молећи за милост. Манојло, врло узбуђен овим патетичним ставом, исто је тако плакао и позивао свога рођака да устане. Али је овај упорно остао опружен на земљи, и, извукавши свој гвоздени ланац, изјави да хоће као казну за његове злочине да га као роба довуку до подножја царског престола. Морали су се повинovati његовој вољи. После тога су га сјајно дочекали »као што приличи, каже хроничар, таквом једном човеку кад се враћа после толико дугог одсуства«. Но ипак су сматрали да није разумно држати у престоници тог новог блудног сина, а и Андроник и Манојло осећали су да, ако живе један крај другог, њихова стара мржња убрзо ће се пробудити. Коменту дакле одреде једно часно

прогонство, у вароши Енејону на обали Понта, и он је ту живео, »далеко од Јупитера и од грома«, уосталом врло лепо живећи од Манојлове великодушности и одмарајући се у том мирном и величанственом склоништу од својих прошлих пустоловина. Вероватно је да га је Теодора пратила у то пребивалиште; неколико година доцније њихова је веза још трајала.

Изгледало је да се Андроник одрекао свих некадашњих амбиција. Кад се покорио цару, он се свечано заклео на верност њему и његовом младом сину Алексију. Пошто се опаметио и смирио, изгледало је да је заборавио све своје старе тежње за престолом и коначно стишао своју плаховиту душу. Било му је близу шездесет година. У његовом мирном и раскошном склоништу он је волео да прича своје доживљаје, радо поредећи себе, са њему уобичајеним непоштовањем вере, са Давидом који је такође много пропатио због зависти и морао бежати испред непријатеља, додајући подсмешљиво да је он преживео и горе ствари него свети цар пророк... Али под његовом белом главом тело му је било остало снажно, лице младо, дух жив и ватрен. Довољна је била једна прилика да се у њему пробуде његове упола успаване амбиције и распале жеље за влашћу.

V

Манојлова смрт, 1180. г., створила му је ту прилику. Тим догађајем царство је прелазило у руке једног детета и једне жене. Нови владар, млади Алексије, имао је тек дванаест година. То је био лакомислен дечко, чији су дани пролазили у игри, јахању, лову, и који, природно без икаквог искуства, није још могао знати шта је то живот. Његова мати, која је имала намесништво, била је она дивна Марија Антиохиска, тако лепа, тако љупка; али ни она се није много разумевала у пословима, и била је и сувише привлачна а да не би,

у том поквареном двору, брзо била изложена клеветатама. Још од почетка њене владе око ње је настало чудно утркивање људи да јој се додворе и задобију њену милост, и сви су се, отворено испољавајући своје наде на њене наклоности, такмичили у раскопном одевању да би јој се допали. Усамљена у страном свету, осећајући се окружена силеткама и мржњом, млада жена је учинила погрешку изабравши једног од оних који су јој се удварали, а још озбиљнију погрешку што је рђаво изабрала. Протосеваст Алексије, нећак Манојлов, кога је удостојила своје наклоности, био је леп човек, помало мекушац, сјајан витез, коме су дани пролазили у спавању а ноћи у проводу и који није имао нимало потребне енергије да буде чврст и поуздан ослонац. Једина последица отворене милости коју му је указивала регенткиња била је да се многи људи осете увређени, незадовољни што су истиснути, и да се распростру свакојаки непријатни гласови. Не прође много, а протосевасту почеше придавати намеру да се дочена престола и да узме царицу, а овој тајно излагање на сусрет намерама свога љубимца.

Други један разлог сасвим је довео у опасност нову владу. „Под владом Богом љубљенога цара Манојла, латински народ, како пише Виљем Тирски, нашао је код њега праведну награду за своју верност и вредност. Цар је презирао своје мале Грке, као меке и разнежене људе, пошто је и сам имао душевне величине и неупоредиву храброст, само је Латинима поверавао брину о крупним пословима, рачунајући с разлогом на њихову оданост и снагу. Како је он с њима врло лепо поступао, и увек био према њима изванредно дарежљив, и властела и пучани стицали су се са свих страна света ономе који се показао као њихов највећи добротвор.” Двор, администрација, дипломатија, гардиски пукови били су пуни западњака. С друге стране, трговачке колоние Млетака, Ђенове и Пизе биле су населиле Латинима цео један кварт

престонице. Марија Антиохијска из природне наклоности, протосеваст из политике, мислили су да ће добро учинити ако потраже, као Манојло, ослонац на тој страни. То је била озбиљна несмотреност. Непмирни народ цариградски и свештенство које га је водило гајили су спрам Латина већ скоро читав век дубоку мржњу коју је, треба признати, поткрепљавала и дрскост барона и суровост западњачких трговаца. Природно да су на регенткињу пренета осећања, која су изазивали њени изабрани савезници: и ускоро царица Марија, некад тако слављена и тако популарна, постаде за гнусан пук византиски само „туђинка“. Тако ће код нас, до данас, Марију-Антоанету звати „Аустријанка“.

Опште незадовољство се доста брзо испољило и у делима. Марија, кћи цара Манојла из првога брака, од срца је мрзела своју маћеху. То је била енергична, смела, плаха жена; она поче ковати завере. Али завера буде откривена. Тада, са својим младим мужем, цезаром Рењесом од Монферата и најглавнијима од њихових присталица, она одјурн у Свету Софију и, одлучно, претворивши цркву у тврђаву, сакупивши војнике око себе, она се спреми на отпор и постави влади прави ултиматум. То је било маја 1182. Што је погоршавало положај, то је што се народ дигао у корист завереника, и што су и свештенство и сам патријарх отворено пристали уз њихову странку. Да би се ствар окончала, требало је извршити јурниш на Велику Цркву; тукло се до испод тремоа светог дома, и патријарх се морао лично умешати да раздвоји борце. То је, наравно, у побожној престоници изазвало велику саблазан, и скрнављење једног тако старог и поштованог храма чинило је владу која га је извршила још непопуларнијом. Али то је, преко свега, била једна узалудна узбуна: најпосле су се, заISTA, регенткиња и њен министар морали решити да помишу побуњенике, и да тако свима даду очевитог доказа о својој слабости. Остало им је да изврше још једну погре-

шку. Са крајњом невештином протосеваст је хтео да казни патријарха због улоге коју је играо у побуну, и прогна га у један манастир. Видне демонстрације у част првосвештеника брзо су доказале представнику власти његову заблуду. Цела варош доведе у триумфу патријарха у Свету Софију, кроз улице пуне мириса и тамњана, које су одјекивале од клицања. То је био нов пораз за владу.

Ти су догађаји сасвим ишли у корист Андроникову. Сви су тражили спаситеља од опште омражене владе, и сви су окренули погледе ка сјајном рођаку покојнога цара. Уз то су му свуда распростра пророштва одавна обећавала престо; сви су у Византији веровали у та прорицања, и сам се Комнен није могао одбранити да у њих не поверује. Али су код њега нарочито то ценили што према »туђинки« представља династију и народну традицију. У овој ватреној и страсној престоници сувише дуг додир с Латинима, сећање на безочности које су претрпели ћутећи, злоба увређеног самољубља, а нарочито незадовољство због повређених економских интереса, све су више припремали страшно буђење византиског национализма. Андроник је био његов херој. Принцеза Марија му је већ за време побуне писала и молила га да посредује; од тада, најугледније личности царевине наваљиваху на њега с молбама, тврдећи да ако се изјасни, сви ће прећи на његову страну. А он је на те вести, на та наговарања осетио како се његова вечна амбиција опет разбуктала. Врло вешто, да би себи прокрчио пут, он се правио да је много забринут због судбине која прети младоме цару, врло неспокојан због намера које су приписивали протосевасту, а нарочито да негодује због ружних гласова који се проносе о регенткињи. Он је пустио своја два сина да уђу у заверу принцезе Марије, и да тако незадовољницима даду залог и наде; што се њега самог тиче, он је чекао свој час. Тај час је куцнуо средином 1182. г. Његова кћи Марија дотрча тада у Енејон да га извести да је до-

шао тренутак за ступање у борбу. Андроник се одлучи и оде за Цариград.

Са својом уобичајеном вештином, »оштроумни Протеј«, како га назива један савременик, умео је своје држање да објасни највероватнијим изговорима и да најлепше оправда своју побуну. Уверавајући у чистоту својих намера, чак радо подсећајући на заклетву коју је некад дао Манојлу, он изјави да нема другог циља до да поврати слободу младоме цару, заробљенику мрских саветника. Насупрот владе, неспособне и потпомогнуте странцима, он се осим тога представљао као једини човек који се брине о интересима царевине, као једини »пријатељ Римљана« (»филоромеј«), и као једини уз то који, својим годинама и искуством у пословима, може да задржи монархију на избрдници којом клизи ка провалији. И масе народа, очаране, одушевљено су га дочекивале целим путем. Узалуд су гувернери азиских области, оставши верни регенткињи, с почетка покушавали да зауставе његово наступање; узалуд је Андроник Анђел, послат с војском против њега, покушао да заподене с њиме битку. Лишен помоћи својих војника, овај војсковођа буде потучен, и бојећи се да му последице овог пораза не доведу живот у опасност, он даде пример за одметништво и оде да појача снагу бунтовникову. И овај, који је увек био готов на досетку, рече у шали примивши свога новог присталицу: »Ето се испуни реч Еванђеља: послаћу ти мога анђела који ће крчити пут испред тебе«. И занста, на Андроника Анђела угледаше се и други. Кад се Комненова војска појави пред Цариградом на азиској обали Босфора, морнарица која је имала да брани пролаз кроз море, узнепусти положаје, не покушавајући чак да да ни привидног отпора, и из свог логора у Халкедонији Андроник упути двору охолн ултиматум, тражећи да се протосеваст збаци, да се царица повуче у један манастир и да се власт преда у руке младоме цару. А и у престоници сви су желели

новога господара и похитали да му падну пред ноге. Људи из народа и многи из двора дотрчавали су свакодневно у Халкедонију да га виде; дивили су се његовом снажном стасу и речитом говору, и враћали се радосни, каже историчар Никета, »као да су походили срећна острва и седели за сунчевим столом«.

И поред толико предности које су имали побуњеници један енергичан министар би се бранио. Протосеваст Алексије имао је новаца, верну и сигурну потпору Латина; могао је дати отпора. У место тога, он изгуби храброст, пусти да га ухвате у његовој палати и предаду Андронику, који га даде ослепити. Међутим још ништа није било свршено, и Андроник је то добро осећао, догод се пукови латинских најамника и западњачке колоније налажаху у престоници. Да би их се опростили, искористили су стару националистичку мржњу. Распрострили су глас, који се лако примио, како странци намеравају да нападну на Грке, и под тим изговором пусте на њих сву цариградску руљу. Латински крај би заузет на јуриш, поманитала маса опљачка и попали све. Жене, деца, старци, чак и болесници из болница бише поклани. За један дан национални фанатизам Византинаца заситио је сто година накупљене мржње. Оно неколико Латина што је измакло покољу ужурбано побеже; сад је Андроник могао без опасности да уђе у престоницу. Он се ту појави усред општег одушевљења, поздрављен од свију као спаситељ и ослободилац царевине, „као светиљка у помрчини, као зрачна звезда“. Једино, неколико мудрих људи разумедоше шта се све крије под тако издашним доказима симпатија према василеусу Алексију; патријарх Теодосије био је у том броју. Како се Андроник пред њим растужио што сасвим сам мора да бди над судбином малог владара, што нема никакве потпоре, никаквог сарадника да га помогне у његовом тешком задатку, првосвештеник му одговори двосмислено и са извесном храброшћу да,

од дана кад је Андроник ушао у Цариград и узео власт у своје руке, он је без двоумљења сматрао младога цара за мрвог.

Патријарх Теодосије имао је право. Славољубље се било пробудило у Комненовој души; он ће се сад, да би га задовољно, показати способан за све.

Чак и пре но што ће се вратити у престоницу он је предузео једну значајну меру. На његову заповест, регенткиња и њен син удаљени су са двора и преведени, готово као заробљеници, у царску вилу у Филопатрион. Андроник их тамо посети, и ту је опет његово држање било доста обеспокојавајуће. Он је истина младоме цару указивао велико поштовање, али је једва поздравио царицу, и врло гласно рече да се чуди што је ту налази. Затим оде у цркву Светих Апостола, на гроб свога рођака Манојла; као добар глумац, он је горко плакао пред саркофагом и све присутне дирнуо својим тобожњим болом. После тога, замоли све да се удаље и да га оставе да један тренутак сам поразговара са мртвим. И пакосни шаљивци које је врло забављао овај разговор у четири ока, стављали су Андронику у уста овакве речи: „Сад те држим, тебе који си ме гонио и терао ме да лутам по целој свету; овај тешки камен затворио те је у вечну тамницу, и из твога дубоког сна пробудиће те једино труба Страшног Суда. А ја ћу се осветити на твојем потемству и твоја ће ми породица платити за све зло што си ми учинио.”

Пакосне шаљивчине нису се много преварила. Једни за другима, сви чланови Манојлове породице имали су да ишчезну, као жртве страховитог славољубља Андрониковог. У ствари, господар у свему, он је већ управљао царством као прави владар; његови политички противници, нарочито старешине великих аристократских породица, били су немилостиво одстрањени или погођени; на сва места је постављао своје људе. Али, да би постао заиста цар, требало му је да осим тога уништи три

лица која га раздвајају од престола, то јест удовицу и децу Манојлову. Најстарија кћи прва ишчеже; она умре напрасно, са својим мужем цезаром Рењеом, и нико није сумњао да нису били отровани. Да би упропастио царицу регенткињу, Андроник је ишао више заобилазним путем. Он ју је одавна мрзео, то се зна; хтео је да ужива у својој освети. Почео је прво да се јако жали на њу, наводећи да му је она подмукао противник, штетан по државне интересе, и изјави да, ако ту опасну жену не уклоне из државне управе, он ће напустити власт, јер неће да дели одговорност. Таквим беседама он је без муке подигао народне масе, већ врло раздражене против туђинке, и у хучним демонстрацијама гомила позва патријарха да упогребн своју власт и да владарку уклони са двора. Земљиште је било спремљено, у пркос противљењу неколицине поштених људи, против несрећне Марије Антиохиске удесе најсвирепију судску комедију. Андроник је изрично оптуживао да је у споразуму са иностранством; под том оптужбом она буде ухваћена, бачена у тамницу, предата вређању и рђавом поступању тамничара. И то није било доста. Изведоше је пред суд који јој изрече смртну пресуду. Млади Алексије потврди осуду, ставивши на решење којим се његова мајка осуђује свој потпис црвеним мастилом, „као кап крви”. Марија Антиохиска би удављена у својој тамници, тек је имала тридесет и пет година. Андроникова мржња није се задовољила тим законским убиством; она се окомила и на слике које представљаху несрећну царицу. Он нареди да се униште или унаказе, из страха да успомена на њену сјајну лепоту не пробуди сувише саучесника спрам њене трагичне судбине.

„У царском врту, како каже Никета, дрвеће би посечено.” Ускоро, у септембру 1183., велики крунски савет, претходно научен како да се држи, даде мишљење да би било корисно и у реду да се Андроник званично придружи престолу. Кад се до-

знаде за ту одлуку, у престоници настаде луда радост. Народ, као помамљен на вест о скорашњем ступању на престо његовога љубимца, играо је по улицама, певао, лупао рукама. Палата Влахерна била је заузета, и, пред опасношћу од гужве, млади цар попусти. Али тада се одигра један занимљив и неочекивани приказ. Андроник, који је све био припремио, правно се да се устеже и одрицао се власти. Требало га је силом поставити на престо, метнути му готово против његове воље црвену митру на главу, и навући му царску одећу. Он најзад пристаде да се приклони пред вољом народа, и мало дана затим, кад су га крунисали у Светој Софији, он је без негодовања слушао како се његово име помиње пре Алексијевог у званичном клицању. „Тада, вели један хроничар, он се први пут показао радостан; његов се сурови поглед ублажи и он обећа да ће, кад је он цар, ствари окренути на боље.” Да уклони свога слабог ортака, била је за њега ствар једног тренутка. Он се био свечано заклео, пред светим олтарима, да ће власт примити само да помогне своме синовцу Алексију. Не прође ни месец дана, а на његово наговарање сенат реши да је на челу монархије довољан један старешина, и да према томе треба збацити Алексија. Неколико дана доцније, новембра 1183. г., млади царевих буде удављен у својим одајама. Његов леш бацише пред крило Андрониково; он га одгурну ногом с једном псовком: „Отац ти је био кривоклетник, мати пропала жена”, и нареди да се тело баци у Босфор. После тога, с лепим презирањем јавнога мњења, он се ожени вереницом покојниковом, Аном Француском, ћерком Луја VII, која још није имала једанаест година, и послушно свештенство, по свима обредима, ослободи га заклетве верности коју је некад положио Манојлу. Кад је навршио шездесет и три године Андроник Комнен постаде цар Византије.

VI

Треба признати да се, својим високим особинама, показао достојан престола који је отео. „Да је био мање свиреп, нише један савременик, он не би био најмањи међ царевима династије Компена, или боље, био би раван највећима.“ На свој високи положај донео је врло живо осећање својих дужности. „Нема ничега, говораше он, што један владар не би могао поправити, никаквог зла чији би лек био изнад његове снаге.“ Он се био тврдо решио да успостави ред у Држави. Чиновници су сатирали поданике, велика феудална властела их је кинила, он их је енергично штитио од свих угњетача. Администрација је била преустројена. Гувернери покрајина, добро изабрани, пристojно плаћени, нису више имали потребе да купују своја звања и да цеде своје грађане да би дошли до новца. На порезнике се пажљиво мотрило; добро и брзо правосуђе било је осигурано свима, чак и против најмоћнијих. Боље аристократије, обичне противнике царског апсолутизма, погодиле су нарочито строге одредбе. У томе је заоста Андроник, који се тако радо исмевао најозбиљнијим стварима, престао да се шали. Самовластан, суров, охол, он је хтео да му се сви слено покорављају. „Оно што ја кажем, тврдио је он једног дана својој околини, нису речи у ветар. Ако у тражено време моје заповести нису извршене, бојте се мога гњева: тежак, неумољив, он ће пасти на оне који не буду у свему вршили моје царске наредбе.“ Он је још говорио : „Не носи цар узалуд мач“; и одговорено је изјавио својим чиновницима: „Треба да бирате: или да престанете бити неправедни, или да престанете живети.“

Под том чврстом руком, успоставио се ред, повратило се благостање. Пусте покрајине опет се населише, земљорадња процвета. „По речима пророковим, нише историчар Никета, свако се одмарао у хладу свога дрвећа, и пошто је унео плод

својих винограда и метнуо у житнице производе своје земље, весело је вечерао и мирно спавао, немајући више да се боји финансијских чиновника, ни да се узбуђује при помисли на грамзиве и несите поверенике, него само да даје цару царско. И тако су многи људи, које је општа беда била већ довела до просјачког штапа, као да им је Архангелова труба затрубила код ушију, стресли своју дугу чамотињу и препородили се за један нов живот."

И то није све. Усред XII века, тај иначе тако свирепи владар укинуо је одвратно право пљачкања лађа и бродоломника. Тај оштресумни владар умео је да храбри јавне радове, и пазио се да његова престоница буде обилно снабдевена потребном водом. И најзад, тај мудри цар је штитио књижевност и уметност. Он се старао о писцима и нарочито је био наклоњен правницима, међ којима је без сумње намеравао да пробере своје најбоље чиновнике. Уз то је волео и лепе грађевине. Дао је величанствено украсити цркву Чetrдесет Мученика и у једној од зграда које је он подигао дао је насликати у једном низу фресака, које су морале бити необично занимљиве, главне тренутке његових некадашњих доживљаја. И кад се помисли да је све то било извршено за мање од две године, треба признати да је Андроник био способан да уздрманом царству поврати његов сјај и његову моћ, да је имао на расположењу више времена, више доследности, а тако исто и мање порока.

На несрећу, попевши се на престо, Андроник је задржао све страсти, све слабости, све мане које су целог живота бацале сенку на његове узвишене способности. Истрајношћу и злочинима, он је остварио своје славољубиве спове: имао је у рукама власт. Ни од чега није презао да би је задовољно, ни од чега није презао ни да би је сачувао. А како се готово одмах сутрадан по његовом ступању на престо сукобио са једном страшином опо-

зицијом великих аристократских породица, како је, тек што је постао цар, видео да феудална странка склапа сталне завере против њега и да је чак изазвала отворену побуну у Витинији, страх да не буде збачен начинио га је страховито свирепим. Као Тиберије, на кога је лично и који је такође био добар цар за провинцију, он је био страшица за људе из великих породица који су покушавали да се боре против њега. Ко год се одупирао, ко год је улазио у завере, био је без милости смакнут, и чак ни његови најближи рођаци не беху поштеђени. Његова природна свирепост још се, кажу, развила у његовом дугом бављењу код варварских народа, он пусти на вољу својој необузданој дивљини.

Влада ухода, потказивања, терора беснела је над престоницом и над царевином. Најславније породице византиске аристократије, Комнени, Анђели, Капатакузени, Контостефани, биле су немилостиво погођене у главу. У погубљења, у освете, Андроник је уосталом уносио нечувено префрњене свирепости. Да умири побуну у Витинији, он је Брусу и Никеју потопио у крв. Он је оставио, вели један савременик, винограде око Брусе пуне, уместо грождја, лешева обешених, а забрањено је да се покопају, јер је хтео да, сушећи се на сунцу, љуљајући се на ветру, буду као она страшила што се вешају по воћњацима да се плаше птице." Ломаче буктаху у хиподрому, а да би запањено непријатеља, Андроникова је машта измишљала још страшнија мучења: као онога дана кад је, да би казнио једнога несрећника чији је једини грех био што је рђаво говорио о цару, смислио да га натакне на гвоздени ражањ, да га испече на тихој ватри и да најзад то јело пове врсте изнесе на сто саме несрећникове жене. Његови пријатељи, и сами његови сродници, нису били заштићени од његовог мрачног неповерења. Његов зет и кћи падоше у немилост што су узнемиравали његов суревњиви апсолутизам. Тако је у свеопштем страху свако

дрхтао за своју главу, nestало је свакога спокојства. И Андроник, опијен својим злочинима, сад је изјављивао да је изгубио дан кад није погубио или ослепио ниједног великог властелина, или бар кад није намучио кога од својих непријатеља, својим страшним титанским погледом. Судија без милости, неумољиви противник немирних феудалних господара, од којих је осећао опасност за царевину, раздражен уз то пригушеним или отвореним отпором на који је налазио око себе, Андроник је весело ишао по крви.

Уз своје амбиције и страшне последице које је она повлачила за собом, Андроник је задржао и другу своју велику страст: жене. Мада је сад на темену био оћелавио, и мада је на слепоочницама био оседео, он је увек изгледао млад; увек здрав, витак и снажан, он је увек задржао своје поносито држање и херојску достојанственост. Он дакле није био положио оружје. Радо је живео у друштву блудница и свирачица на флаути, и с њима често у пољу приређивао скаредне забаве, на велику саблазан честитих цариградских грађана. „Као петао на челу својих кокошију, или јарац праћен својим козама, или још као Дионисије са својом свитом Тијада, Менада и Баханткиња, он је водио собом своје милоснице.” И док би његови најприснији пријатељи једва успели да га виде, спрам својих пријатељица напротив, он обично тако неповерљив, био је увек љубазан, увек приступачан, увек насмејан. То је зато што је са своје шездесет и три године још волео љубав, као што је волео целог живота. Увек снажан, мислио је да може да понови херкулске љубавне подвиге, и треба прочитати на Никетином грчком каквим је средствима он постизавао да достигне јунаштва античког полубога. Он је издржавао једну званичну милосницу, свирачицу на флаути, Марантику, лепу жену на коју је био врло горд; осим тога допуштао је себи, у двору и у вароши, знатан број пролазних љубави. И како је увек имао

заједљив и подруглаив дух, изгледало му је врло забавно да више портика форума да прикуцати рокове најменших јеленова које је поубијао у лову, „по изгледу, каже Никета, као трофеј његових подвига, у ствари да исмеје грађане своје престонице циљајући на љубавне доживљаје њихових жена.”

Тако је Андроник дражно свет својом свирепости и саблажњавао својим пороцима. Његови непријатељи су на његов рачун говорили најстрашније увреде. Касанин, крвожедно псето, изанђали старац, бич човечанства, развратник, Приап, таква су била обична имена којима су га називали. Андроник их је пуштао да говоре, сигуран у себе, тврдо убеђен да ће доживети дубоку старост, и да ће мирно умрети у својој постели.

VII

Али се у томе варао.

Месеца августа 1185. г., норманска флота, послата од краља Вилема Сицилијанског да освети покољ од 1182., заузео Солун, а сувоземна војска ишла је на Цариград. Андроник, као добар цар, предузео најпре против освајача војне мере које је захтевао положај; бедеми престонице држали су се у одбрамбеном ставу, морнарица је била исправљена и обновљена; у исто време, вештим беседама, владар се трудио да умири неспокојство народа. Али, као некад у Сицилији, он се брзо умори од тога труда, и пуштивши нехајно да ствари иду како иду, он се задовољно да опитроумно филозофира о догађајима који су се дешавали. Та привидна равнодушност изазвала је у Цариграду велико незадовољство; чак и сам народ, који је дотле слено обожавао свога љубимца, почео је, обузет страхом, да се окреће од њега и да слободно говори. Почеше причати да су можда норманске победе казна за Андроникове злочине, видан доказ да се Бог окренуо од њега, некоме паде на памет да би

смрт тиранинова била најбољи лек против зала које је трпела царевина.

С правом забринут тим преокретом у јавном мишљењу, цар удвоји своју свирепост. Он заповеди да се изврше многобројна хапшења; тамнице су биле препуне тобожњих криваца; и да би обезбедио верност оних које је оставио у слободи, примора их, као сумњиве, да међ својим пријатељима нађе јемце. У исто време, василеус је појачао мере сигурности; окружио се стражом, и ишао је праћен једним страшним исом, који је био у стању да се бори с лавом и да обори коња заједно с јакхачем, а ноћу је та ужасна животиња стражарила пред вратима цареве собе и, на најмањи шум, почела би зверски лајати. Али, осећајући како око њега расте опасност, Андроник је исто тако осећао како у његовој души расте нека дивља енергија за одбрану. „Тако ми ове седе косе, изјавио је он, непријатељи Андроникови неће имати разлога да се радују. Ако судбина хоће да Андроник сиђе у Ад, они ће проћи испред њега и отвориће му пут. Андроник ће доћи тек за њима.“ Сетивши се, у том одсудном часу, помоћи коју је некад био нашао у византиском национализму, он намисли да оживи ту ватру која је увек тињала. Он разгласи да Нормани за своје успехе дугују само помоћи издајника проданих странцима и намисли да, помоћу тога изговора, погуби у масама све који му се противе, сужље које је држао у тамницама, њихове рођаке, и саме њихове пријатеље који су му изгледали непријатељски расположени спрам његове политике. Били су спремљени, кажу, читави спискови жртава одређених за то огромно губилиште, и требало је да дође до енергичног противљења самог Андрониковог сина, Манојла, па да цар одустане од нечувеног покоља о коме је сањао.

Но и поред свега тога, и поред вере у себе, Андроник је осећао да му је моћ уздрмана. Он се са стрепњом обраћао гатарима, гледао на предзна-

ке, забринуо се због суза које су капале из једне иконе апостола Павла, кога је нарочито обожавао и у коме је гледао свога личног заштитника. Затим би му се одједном враћала храброст. Чак је био толико несмотрен, пошто је веровао да му је углед поново учвршћен, да оде из узрујане престонице и да са женом и милосницом проведе неколико дана на једном свом пољском имању. Претерапа ревност једног његовог присног пријатеља убрзала је, у његовом одсуству, кризу која му је претнела.

Међу угледним личностима које је Андроник ставио под полициски надзор, један од најславнијих био је Исак Анђел. То је био човек осредњег духа, лабав карактер, никаква воља, зато га је, и поред побуна у којима је имао удела, василеус оставио у животу, задовољивши се да га држи затвореног у његовој палати. Забринут због нереда у престоници, министар полиције, Хагнохристофорит, мислио је да ће добро учинити ако затвори могућега вођу народне побуне. Али страх даде Исаку храбрости; он се бранио; пошто је једним јаким замахом мача оборио свога најславнијег противника, он скочи на коња, и, у галопу, држећи још у руци свој крвав мач, побеже у неприкосновено уточиште, Свету Софију. На вест о атентату побуњени народ се ускомеша, и пошто се сви који су се бојали за свој живот придружише побуни која отпоче, устанак, у одсуству Андроника и забуни министара, брзо освоји земљиште. Огромна гомила се скупи око Свете Софије; целе ноћи народ је чувао стражу око цркве, да спречи да не извуку бегунца. Ујутру, предложише да се Исак прогласи за цара.

Андроник, извештен, врати се у том што је брже могао. Али је било сувише доцкан; побуна је постала револуција. Гомила је сама проваљивала тамнице, ослобађала вође опозиције, и, под њиховом управом, организовала се и оружала. Исак Анђел сасвим против своје воље буде проглашен за

василеуса, и враћен у Свету Софију, да прими круну из патријархове руке. Најпослед се маса поче спремати да учини јуриш на двор. Увек храбар, увек неукротив, Андроник покуша да се одупре. Одлучно нареди да се гађа народ, а он сам с врха кула баци прва копља. Али ни ово развијање последње снаге, ни лепе речи којима је затим покушао да умири претећу гомилу, не имађаху успеха. Под ударцима нападача попустише врата царскога пребивалишта. Цару није остало друго до да бежи.

Скинувши на брзу руку своје царско одело, бацивши пурпурне чизме, па чак и крст који је годинама носио о врату као залог божанске заштите, са шиљастом варварском капом на глави, Андроник побеже и, док је рита весело пљачкала двор, он брзо, са женом и милосницом, дође до малог пристаништа на источном крају Босфора. Увек охол и горд, чак и у невољи, он је захтевао и постигао да му се да једна лађа којом је мислио да побегне у Русију. Али један од оних изненадних ветрова, тако честих на Црном Мору, баци га на обалу; ту наиђе на изасланике послане у потеру за њим. Њега ухвате и окују. „Али и тада, каже Никета, он је остао лукави и досетљиви Андроник.” Несравњиви глумац одиграо је сада своју последњу улогу. „Он поче, прича историчар, једну жалосну и дирљиву тугованку, додирујући као виолић свирач све жице инструмента. Он је напоменуо од какве је славне лозе, из какве породице, изнад свих осталих, и колико му је некад срећа била наклоњена, и колико је његов прошли живот, чак и кад је лутао по свету без огњишта, био достојан да се проживи, и колико несрећа која га је данас задесила заслужује да изазове сажаљење. И две жене које су га пратиле прихватише тугованку и чиняху је још жалоснијом. Он је давао тон; оне су прихватале антифон и продужавале песму.” То је било узалуд. Можда први пут у његовом животу, речитост Андроникова није се слушала, и

његова вештина остаде безуспешна. Њега донесе у Цариград: тамо је требало да умре.

Својим трагичним ужасом смрт Андроникова била је достојна његовог живота. Треба прочитати у Никетиној историји причање овог последњег чина драме, једну од најсвирепијих и најужбудљивијих страница које се налазе у византиским летописима. Прво су водили збаченога цара, у тешким ланцима, пред његовим срећним супарником Исаком Анђелом, и пустили га неколико сати злостављању народних маса; руља му поломи зубе, почупа браду и косу, а жене се нарочито окомише песницама на несрећника, да се освете за свирепости које су некад на његову заповест вршене над њиховим људима. После тога одсеку му десну руку, и баце га у тамницу, где га оставише неколико дана без неге, без хране, па чак и без капи воде. То је био тек почетак његових дугих самртничких мука. Неколико дана доцније изведоше га, ископаше му око, и, гологлавог на јаком сунцу, једва покривеног неком исцепаном одећом, посађеног на једну шугаву камилу, вођаху га кроз престоничке улице. Тај жалостан приказ, „који би требало да изазове потоке суза из сваког човечијег ока“, нимало не дирну свирени пук цариградски. Све што је било сурово и ниско на дну великога града, кожари, кобасичари, сопственици базара, посетиоци сумњивих кафана, заборављајући с каквим су одушевљењем недавно поздрављали Андроника као спаситеља, пришли су да помогну мучењу несрећника. „Једни су га ударали штапом по глави, други му подносили ђубре под нос; неки му сунђером цедили измете на лице; неки му срамним речима вређали мајку и породицу. Било их је који су га ражњевима бојли по ребрима; други су га гађали каменицама; а једна блудница, узевши из једне кујне пун лонац кључале воде, сасу му га у лице.“ Најзад, уз вику и смех, страшна поворка стиже до хиподрома. Тада свуку бедника с камиле, вежу га за ноге, с главом на доле, за једну пречагу

намештену између два стуба, и грозна светковина опет поче. Андроник је стојички све подносио без и једне жалбе; каткад би му се само неколико речи измакло с усана: „Господе, смилуј ми се,” или још: „Зашто сте се окопили на једну сломљену трску?” Али поманитала гомла ништа није чула. Сад су му исцепали одећу и људи су се забављали срамно га пинајући. Један гледалац, завукавши му мач у уста, гурну га с великим напором до утробе. Неколико Латина, сетивши се покоља над њиховим суграђанима, извршеним на његову заповест, забављали су се пробајући на смртнику оштрице својих мачева и гледајући ко ће лепше да удари. Он најзад умре, а руља, приметивши да је у последњем грчу принео устима своју недавно одсечену десну несницу, није пропустила да подругљиво дода како је Андроник до последњег даха био жедан људске крви.

У свом глупом бесу народ се окопи чак и на слике несрећнога цара, а његовом онакаженом лешу, остављеном прво, као каква мрцина, под једним сводом циркуса, смитовали су се тек после неколико дана и дали му неки бедни гроб.

Тако је умро, септембра месеца 1185. г., са шездесет пет година, цар Андроник Комнен, пошто је цео XII век испунио лармом својих пустоловина, блеском својих одличних особина, и сабласни својих порока. Његов живот, фантастичан као какав роман, остаје један од најживописнијих живота на које се налази у историји Византије. Својом лакоумношћу и храброшћу, својим бегствима и љубавима, својим падањем у немилост и враћањем у срећу, овај необични пустолов, прави тип „надчовека”, још заноси потомство као што је заносио своје савременике. Али његова снажна појава показује и друго нешто осим занимљивости у анегдотама: она је необично карактеристична и представља своје доба. У животу тога владара, генијалног и поквареног, одвратног тиранина и вишег државника, који би могао да спасе царевину

а само је убрзао њену пропаст, заиста се налазе скупљене као у неком величанственом изводу све главне црте, све супротности тога византиског друштва, тако чудно састављени од добра и зла, свирепог, дивљег, у опадању, али исто тако способног за величину, за енергију и за напор, и које је, кроз толике векове, у свима мутним часовима своје историје увек умело да нађе у себи самоме потребан извор да живи и да траје увек са славом.

Један дворски песник у веку Комнена.

Око половине XII века живео је у Цариграду један убоги књижевник, који се звао Теодор Продром. Сам се радо називао „Птохопродром“, т. ј. сиромаш Продром: и заиста, тешко је наћи књижевника оскуднијег, гладнијег, и већег просјака. Он је цео живот провео тражећи моћне заштитнике, богорадећи код цара, принчева и принцеза, код властеле и великодостојника, јадајући се, да би их разнежио, на своју сиротињу, на своје несреће, на здравље, на старост, тражећи као награду за своје похвале, за свадбене спевове, за саучешћа, новаца, места, или бар једну постељу у болници. Просјак и сујетан у исти мах, врло горд на своју породицу, на своје васпитање, на своју даровитост, а уз то способан за сваку нискост, он је један занимљив пример византиског књижевника у том веку Комнена који се показивао као љубитељ и заштитник књижевности.

I

Рукописи су нам сачували, под именом Теодора Продрома, знатну количину врло разноврсних дела, која без сумње нису од њега; и тек последњих година предузела је пажљивија критика да помало размисли и сложи ту гомилу текстова, од којих су још многи неиздати. Не улазећи овде дубоко у питање које је још далеко од тога да буде решено, ја ћу се задовољити да напоменем

како најскорашњији радови на томе предмету изгледа доказују да су постојала бар два Продрома: један, чији живот може да се смести између 1096. и 1152., чији је отац био образован човек и господскога рода, чији је стриц Христос доспео до високог достојанства кијевског архиепископа крајем XI века, и у чију је част Никета Евгенианос саставио једну посмртну беседу, у којој се налази неколико доста одређених појединости о животу те личности; други, чија се многобројна песничка дела налазе нарочито у славном рукопису Библиотеке Марциане у Млещима, и који је изгледа живео бар до 1166. Треба признати да по многим чему други личи на првога као брат; обојица су провела живот богорадећи код великих, јадајући се на своје болести и беду, обојица су завршила живот у болници, где су својим истрајним молбама најзад добили уточишта. И како безимени песник млетачкога рукописа изгледа, према наслову једне његове песме, да је носио име Продром, дошли бисмо без сумње у искушење — а то се дуго и чинило — да помешамо у једну те две личности које су често имале исте заштитнике и које су готово увек живе сличним животом — кад не бисмо с једне стране знали да је један умро доста млад, док се други непрестано жали на бреме година, да нарочито није други, онај из рукописа Марцијане, у једном спеву спеваном без сумње 1153. г., поменуо свога »пријатеља и претходника« Продрома, »славног и хваљеног писца, милозвучну ласту, тако речит језик«, као мртвог у тренутку кад је он посвећивао своје стихове цару Манојлу. Између та два именака, који су можда били рођаци, како да поделимо огромну књижевну заоставштину која нам је сачувана под тим именом? Које од њих двојице припада част оних занимљивих песама на просто-грчком, о којима ћемо доцније говорити, и за које се покаткад држало, по мом мишљењу погрешно, да не припадају ни једном ни другом? То су питања чисте науке и која нема места испити-

вати овде. За предмет који смо предузели у овој студији, то јест да покажемо какав је био један дворски песник у доба Комнена и да испитамо природу односа које је одржавао са својим моћним заштитницима, биће без сумње оправдано да се подаци црпу подједнако из дела оба човека који су без мало били савременици и који су имали готово исту судбину — само кад се узме у обзир садашње стање тога питања, кад се радо допусти разликовање два Продрома, и кад се овде ради једино о сликању општег типа, који је био чест у XII веку.

II

И поред књижевног препорода који је обележио доба Комнена, књижевност у то време није могла хранити свога човека. Свет се правно да веома поштује књижевност, али су књижевници просили. Без сумње, у извесним ретким данима поноса, Продром је, и поред своје беде, себи чести-тао што је тако и што сиротиња увек прати даровитост; он се радовао што му Провиђење није доделило „оне гомиле злата што изопачавају филозофски дух“, и изјављивао је с лепом равнодушношћу спрам блага овога света: „Ако није могуће бити уједно филозоф и богат, ја више волим да останем сиромаш са мојим књигама.“ Али ти настуни поноситог стоицизма мало су трајали. Најчешће је песник примећавао с дубоком тугом да увек „сиромаштво прати науку“. У тим тренуцима он је помишљао да баци књиге кроз прозор, да остави Аристотела и Платона, Демокрита и Омира, да напусти реторику и филозофију, све таште ствари на које је, у младости, утрошио толико узалудног труда и које му нису донеле ништа друго до беду. „Одбаци, писао је он тада, књиге, беседе, бриге које те нагризају. Иди у позориште, код мимичара, код пеливана. Ето шта цене глупи људи, а не науку.“ Тада, сетивши се дана свога детињ-

ства, и сјајног васпитања које му је породица узалуд дала, он је упутно једноме своме заштитнику ове смешно тужне стихове: „Кад сам био мали, говораше ми мој стари отац: „Дете моје, проучавај књижевност колико год можеш. Видиш ли тога и тога, дете моје? Он је ишао пешке, а сада има лепога коња и шета се на угојеној мазги. Кад је учио, није имао обуће, а сад, видиш, носи ципеле са дугачким шиљком. Кад је учио, никад се није чешљао, а данас је леп витез са лепо негованом косом. Кад је учио, никад није видео врата од купатила, а сад се купа три пут недељно. Слушај дакле савете твога старог оца, и сав се посвети учењу књижевности.“ И ја сам учио књижевност са много труда. Сад грдим књижевност и велим у сузама: „О Христе, проклета нека је књижевност и проклет онај који је негује! Проклето време и дан кад су ме послали у школу да учим књижевност и да се трудим да од ње живим.“ Да су од мене начинили радника који златом везе, једног од оних који зарађују свој хлеб правећи везено одело, ја бих отворио свој орман и ту бих нашао у изобиљу хлеба и вина, тунине и лакерде, док сад, кад га отворим, ја узалуд гледам по свима преградама, видим само кесе од хартије пуне хартије. Отворим мој сандук да нађем парче хлеба; и ту нађем кесицу од хартије. Отворим моју торбу, потражим свој новчаник, пипам га да видим да у њему нема који перпер, и он је набијен хартијом. Онда ме изда храброст, и ја падам од глади. И у мојој превеликој глади и бедн, ја више волим везњски занат него књижевност и граматику.“ То се тако дуго продужује, и песник жали редом што није крпач или кројач, бојација или хлебар, млекар или носач, све занати у којима човек једе, док њему свако каже подругљиво: „Једи твоје књиге, добри човече! Нека те твоја књижевност храни, убоги ђаволе.“

Понекад, и озбиљније, мислио је — то је било 1140. — да оде из те Византије где су и духовници

и световњаци подједнако презирали духовне ствари, и где цар не плаћа по њиховој вредности спевове којима га он обасипа. Мислио је да прати у далеку Требизонду митрополита Стевана Скилицу, који је умео да упозна и заштити дар у сиротињи, и који је песника удостојио својим пријатељством. После, и поред свега што је трпео, није се могао решити да оде из престонице где се увек надао да ће кад тад добити жељену награду и доходак који ће га извући из невоље. А дотле, да би животарио, он је вршио све послове, чекао по предсобљима великаша, где слуге надмена изгледа мере и исмевају посетнице рђаво одевене и обувене, присуствујући церемонијама, свадбама, пратњама, триумфалним парадама, да ту нађу материјал за какав пробитачан спев, ласкајући до задиханости, изазивајући сажаљење, бедан у својим напорима да забави и насмеје. „Обливен сузама, говорио је он једном свом покровитељу, јецајући и јадикујући, ја пишем стихове из којих врн веселост и добро расположење. Ако тако радим, то није за своје задовољство. Али, тако ми беде у коју сам пао, тако ми овог дугог и очајног печачења, које морам авај! да издржим кад хоћу да одем у двор или у цркву, хоћу једаред да вам кажем ствари онакве какве су.”

Тако је у Цариграду животарио читав један књижевни пролетаријат, састављен од паметних, образованих и чак отмених људи, али које је живот својом грубошћу необично снижио, не рачунајући порок који их је, удружен с бедом, каткад завео на странпутицу и избацио из друштва. „Ја сам каткад мало свртао с правог пута”, признаје један од тих писаца. „Ја сам, читамо код другог, цветао у врту Светога Писма и плео венац од ружа разних наука. Али жар беде и жаока бола, хиљадуглава пустош пића и чудовиште пути, најстрашнија ззер, срамно су ме преобразили и учинили да изгубим човечанско достојанство.” Трећи, рђаво ожењен злом и цандрљивом женом, био би изгрђен, исме-

јан, избачен из куће, кад би се вратио мало накресан, и у својим домаћим невољама видео је нарочито забаван предмет да разоноди једног од својих покровитеља. Јер за ове убоге ђаволе главно је било живети, а све им је остало било сасвим свеједно. „Мени је стало за јавне послове, каже Цецес, баш као креји за краљевину и орловима за Платонове законе.“ Други један овако своди сву своју политику: „Цар треба да чини добра онима који га моле, да теши ожалашћене, да се смињује беднима“; и додаје с безочном простодушношћу: „Зашто задавати себи труда који ништа не доноси, радити посао који је само посао? Ако молитељ остане без награде, каква је корист од молења? Нашто писати, ако писац остане непознат, ако дело остане незнано од онога за кога се писац, у нади на добит, трудио и мучио?“

Теодор Продром је исто тако мислио. Да би се допао, да би успео, да би живео, бавио се свим друштвеним пословима, као што се бавио и свим књижевним пословима. Њему се приписују романи у стиховима и смешни књижевни састави, сатире и астролошки спевови, побожне песме и филозофски огледи, писма и посмртне беседе, мноштво пригодних састава нарочито поводом знатних догађаја у двору и у вароши, победа и свадба, рођења и жалости, кроз које се увек, у хиљаду оштроумних завијања, помаља пружена рука. Он не пише само за свој рачун: његово перо и његов песнички жар стоје на услузи сваком ко плати, да састави какву молбу, какву похвалу или тугованку. Увек вребајући zgodну прилику, овај је песник у ствари само дворски слуга; његови су другови уосталом као и он, више за жаљење него за куђење, и сувише срећни ако најзад нађу, при крају живота, какво мирно уточиште у неком побожном дому. Теодор Продром га је добио око 1144. у старачком склопишту Светог Павла; безимени песник маетачког рукописа нашао га је око 1155. у манастиру Светог

Ђорђа Манганског, после бурног живота који вреди да се исприча, јер је занимљив за историју друштва у доба Комнена.

III

Међу византиским принцезама прве половине XII века нема ни једне коју Теодор Продром, или његов имењак, писац млетачког рукописа, није обасуо својим песмама. Први је за Ирону Дука, удовицу великога Алексија Комнена, оплакивао у прози и у стиховима смрт њенога сина Андроника. Он је за Ану Комнену славно у китњастом свадбеном спеву женидбу њена два сина. Он је опевао Ирону Мацарицу, која је била жена Јована Комнена, и Ирону Немицу, која је била жена Манојлова. Други је хвалио све лепе жене које су се кретале у близини царевој, нећаке и рођаке василеусове. Али међу тим славним покровитељкама има једна нарочито чије се име и породица сваки час понавља у млетачком рукопису, и којој је, изгледа, други Продром био званични песник: то је севастократорка Ирена, свастика Манојлова.

Она је била жена севастократора Андроника, другог сина василеуса Јована Комнена, и то је била, као већина великих госпођа тога доба, врло образована жена, која је волела књижевност. Она је одржавала везе са неколицином најславнијих писаца њенога доба. На њен захтев, и за њу, написао је Константинос Манасес своју хронику у стиховима, и у предговору тога дела писац је, као што се пристоји, славно „књигољубиву” принцезу, увек жељну да прошири своје знање, страшно занету књигама, ватрену обожаваатељку речитости, и која је науци посветила већи део свога живота. Исто је тако хвалио њену дарожљивост и многоструке поклоне који су као роса непрестано долазили да ублаже умор писаца који су радили за њу: и треба додати, јер то је ретко у

оно доба, да се у похвалама његовој заштитници осећа умереност и уздржљивост, за које се сам постарао да их подвуче: „Ја се заустављам, пише он, бојећи се да неки не сматрају мој говор за сувише ласкав“; очевидно циљање на неуздржано улагивање једнога Теодора Продрома и њему сличних, где се испољава у исто време нешто презриво мишљење које су о тим придворним песницима имали људи њиховога времена.

Образована и дарежљива, Ирена је имала око себе цео мали круг књижевника. Како је тражила од Манаса да јој предаје историју, тако је дала Јовану Цецесу да за њу протумачи Хезиодову Тесгонију и Омирове спевове; и за њу је, као што је некад чинио за царицу Ирену, учени граматичар саставио, како вели, једну нову „женску књигу“, и у почетку те књиге он помиње доброчинства којима је Ирена обасула његову сиротињу и говори о задовољству које осећа што ради за њу. И он се, уосталом, као и други књижевници показује врло ревносан кад треба да моли, у прози или у стиховима, своју заштитницу, за благодатност и дарове и жали се каткад да принцезини тајници не испуњавају довољно ревносно њене жеље и да га њихова зла воља лишава плодова његовога рада. Ирена је, исто тако, одржавала врло занимљиву прениску са неким калуђером Јаковом, који изгледа да је био један од њених ближих пријатеља; и у тим писмима, поред причања како је пала у немилост, помињу се још њене књижевне наклоности, њен „атички језик“, и њена љубав спрам Омирових стихова, „твога драгог Омира“, како се он изражава. Могуће је најзад да је Теодор Продром радио за њу мада ми изгледа сумњиво да њему треба приписати све песме посвећене севастократорки, које су сачуване под његовим именом. Али, у сваком случају, она је имала у својој служби дуго година песника млетачког рукописа, и многе песме које је посветио њој и њенима бацају чудну светлост на

живот те отмене жене и уједно на живот књижевника који је био њен дворанин и њен верни слуга.

Песник је, изгледа, рано почео одлазити севастократору Андронику. „Ја сам вам припадао, вели он на једном месту својој покровитељици, још од материног наручја.” Више пута је узимао царевића за повереника својих несрећа, сликајући му жалостан живот сиромашних људи као он „који су у наследство добили сиромаштво, који имају много трошкова а мало прихода”; и покушавао је, причајући му смешне приче о својој невољи, да га разнежи спрема своје беде и да добије повишицу пензије коју му је доделио Андроник. У исто време, писао је стихове за његову жену, намењене да буду приложени побожним даровима које је ова прилагала црквама; посветио је принцези један астролошки спев, и од тога тренутка припадао је њиховој кући. Зато, кад је 1143., за време сплициског похода царевић умро од грознице у Аталији, оставивши своју жену удову с петоро деце, севастократорка наложи нашем песнику да састави дугачку тугованку, где, као Ирена, изражава своју тугу, и у којој се, и поред високопарног приклањања, осећа како каткад прође израз искренога бола. Од тога доба он остаде годинама верно привржен својој заштитници.

У мистачком рукопису налази се око педесет песама које се односе на њу и њену породицу, и који чине збир од близу 7.000 стихова. То су час кратке песме намењене да прате дарове, убрусе везене златом и бисером, скупocene велове, покриваче за путир, које је Иренина побожност посвећивала црквама; и није било ретко да те кратке песме на материји приложених дарова везе сама принцеза. То су често стихови састављени приликом великих светковина које су се славиле у кући, доста дуги спевови који су свечано читани. За све прилике у животу Иренином, наш списатељ је увек био готов да напише неку одговарајућу ствар, за њен рођен-дан или за оздрављење, за женидбу

њенога сина Јована, протосеваста и протовестнара, за венчање њене кћери Теодоре са војводом од Аустрије, и њене унуке Ирене; исто је тако величао подвиге њених синова, врлине њених кћери, заслуге њених зетова, и свима је посвећивао ласкаве стихове; и затим, приликом удовиштва њене кћери Евдокије, поводом одсуства или повратка њене кћери Теодоре, или одласка у војску сина јој Алексија, он је слао принцези у стиховима своје саучешће или честитања. Он јој се уосталом врло дивно и то није од ње крио. Кад јој се обраћао, најласкавије су му се речи тискале под пером. Ирена је за њега била „мудра, складна, жива мисао Атинина“; он је хвалио „њену душу пуну благоволења, њену душу милостиву као Христова“; помињао је колико она воли и добра дела и књижевност. И то нису била, изгледа, празна доказивања оданости. Песник је више пута био тумач туге и жалбе севастократоркине, и то је понекад чинио с храброшћу која није без извесне заслуге.

Пошто изгуби мужа, Ирена нагло виде како јој се положај на двору изменио. Једнога тренутка, кад је смрт однела Алексија, најстаријег сина Јована Комнена, она се с правом могла заваравати надом да ће се са својим мужем попети на престо, и њени су пријатељи изгледали као да радо у њој унапред поздрављају будућу царицу. Прерани крај Андроников поруши њене наде, и од почетка нове владе, севастократорка изгледа да је била пала у немилост код свога девера Манојла. Први пут, око 1144. г., на једну клеветничку доставу, она је била затворена у велику палату, а затим прогнана на Причевска Острва; њена добра била су конфискована, деца јој одузета, и она се чак жали како су је злостављали тамничари одређени да је чувају. Она ипак успе да се оправда, и њу враће њеној породици. Једно дело њеног редовног песника прославило је узбуђеним речима њен повратак кући и сјајно признање њене невиности. Ипак, с правом или не, принцеза је уливала неповерење.

Попова, око 1148. г., она буде оптужена, овога пута, да склапа завере против живота царева, и без истраге, без суђења, буде најпре удаљена из престонице, а затим затворена у палату Влахерна; у исто време, одузели су јој све повластице и чак одело које је припадало њеном царском достојанству, и она је тужно могла рећи: „У овој палати, где сам некад познала благостање, где сам блистала као цвет, ја сад чамим као заточеница, и када се сетим некадашње части, радости и минулих уживања, мој је бол још већи и тежина моје несреће удесетеростручи се”. Ту остаде десет месеци после чега је пренесу болесну у манастир Пантократор. Тек много доцније, око 1151. г., после понављаних молба, и захваљујући посредовању код цара њеног сина и зета, она најзад доби помиловање. Али је морала напустити Цариград и пратити у Бугарску свога сина Јована, који је без сумње био добио за гувернера те покрајине.

За време тих болних година, наш је песник одјек њене туге, тумач њеног јада и историчар њених несрећа. У читавом низу дела, у којима најчешће њој даје реч, она бескрајно прича своје жалосне доживљаје; како је од смрти њеног обожаваоног мужа свака пада за њу умрла, свака срећа изнећезла, очевидно циљање на гајену и изгубљену наду на престо; како је у три маха искусила строгост цареву, и како се „као восак на ватри”, истопила на даху његовога гнева; како на дну провале у коју је пала, у гробу где је жива закопана, она не чека, она не жели ништа друго до смрт. „Ја сам претрпела, каже она на једном месту, разна и неподношљива зла. Подлаци су ме оклеветали; њихов језик, као мач, ранио ме је, вређао, оборно. Била сам удаљена, гоњена; нишла сам до самих врата Ада.” И на другом месту: „Познала сам све врсте зла, све облике тираније. Издржала сам тамницу, издржала сам прогонство; била сам лишена деце, подносила увреде, презирање мојих сродника, оптужбе мојих служитеља,

све беде, сва понижења; видела сам радост мојих непријатеља. А међутим ја живим." Нове се несреће без престанка гомилају на њене невоље. Једна политичка удаја одузела јој је кћер Теодору да је састави с оним кога песник назива „западна звер". „И ја сам оплакала своју кћер, вели Теодора, као да је умрла." Једна царска заповест одузела јој је сина Алексија, њено најмлађе дете, да га пошаље у војску. Њена кћи Марија била је далеко од ње, кћи Евдокија била је удовица и убрзо затим ступила је у везу с лепим Андроником Комненом. И она је остала сама, болесна, бедна, „нова Хекуба лишена своје деце."

Има без сумње нешто претеривања у овим жалбама. Њене синове и зета, Јована Кантакузена, цар Манојло је врло радо гледао; њеној кћери Марији било је допуштено да је посећује у њеном склоништу Папатокуратору; кћи Теодора враћала се из Немачке да је види. Ипак изгледа неоспорно да се с њом самом доста сурово поступало. У молби, коју је за време њенога заточења у Влахернама песник упutio у њено име цару Манојлу, она се јако жали, и с тачним појединостима, на свакојака понижавања и казне којима су је подвргавали. Ту је реч о тамничарима мушкога пола, којима су, противно обичају, поверили принцезу за време њеног првог прогонства; ту је реч чак и о ударцима које је, како изгледа, добијала. Ту је нарочито реч о сасвим незаконитом начину на који су се понашали са севастократорком; и у томе, и поред преклињања којих је њена посланица пуна, Ирена не може да се уздржи а да не протестује, с храброшћу и поносом: „Ја не одбијам судије, каже она, ја не бежим од суда; не бојим се тужиоца ни потказивача. Нека се он појави, ја то тражим, нека стане пред судије, нека говори и нека поднесе доказе за мој злочин." Уместо тога, она је била осуђена без истраге, без суђења, без суочења с достављачем. „Зашто, пише она цару, осуђујеш једно људско биће на просту сумњу? Зашто кажњаваш

на просту доставу некога ко се није могао бранити? Зашто не тражиш онога који ме оптужује? Немој се задовољавати речима, него тражи доказе." Што се не тиче, она тражи да се с њом поступа по закону, готова да поднесе сваку казну, ако је праведно осуђена. Али хоће редован, непристрасан суд. „Против других људи, каже она енергично, ти се не ослањаш на речи, ти тражиш доказе основане на чињеницама. Али за мене, бацио си у заборав све примљене обичаје: кажњаваш ме без суђења, осуђујеш ме на једну просту реч; има у моме случају две ствари подједнако жалосне, суђење и казна, који су обоје противни закону."

Требало је смелости бедном књижевнику који је писао у име принцезе, да себи дозволи према цару тако грубе истине. Треба уосталом рећи, у похвалу нашега песника, да је он у целој овој ствари доказао своју храбру верност својој заштитници која је пала у немилост. Он се труди да је утеши, да јој нађе потпоре. Пише њеном зету, Јовану Кантакузеноу, њеном сину, Јовану Комнену, да би изазвао сажаљење спрам судбине принцезине, напомињући једном како „за мајку не треба двоумити да се да и сам живот", другом, како се цела Византија саблажњава што је Ирена тако неправедно пала у немилост. Он је подржава за време њенога заточења; и кад јој је најзад дат опроштај, он се не премисља да остави престоницу, на коју жалећи, и да пође за својом добротворком у Бугарску. „Даљина је, каже он лепо, тежак душевни бол." Он није могао да поднесе ту помисао, и отпрати у прогонство ону коју је, како сам поносито спомиње, „верно и ревностно" служно већ дванаест година.

Било је извесне заслуге у тој верности. Песник се без сумње у толико јаче привољно за своју заштитницу што је, павши заједно с Иреном у немилост, као други један књижевник, Гликас, с Теодором Стипиотом, био доста рђаво забележен код цара, и што се, и поред песама које је више

пута састављао за Манојла, није могао надати никаквој милости од њега. Зато је рачунао на издашност севастократорке и њенога сина, за коју је сматрао да ју је сасвим заслужно. И то јој је казао без увијања: „Не остаје ми друге наде до ваше хришћанске и милосрдне душе. Преклињем вас, немојте убијати ту једину наду која ми остаје; немојте да моје чекање буде узалудно.” Вероватно се такође надао да ће, у тој Византији тако богатој у револуцијама, какав повратак у милост довести његову добротворку на двор, и заиста, она се доцније вратила у Цариград. Па ипак оданост нашега песника чини му част и показује да је био бољи — бар у извесне дане — него што би се мислило по обичном тону његових дела.

Треба међутим додати да се он доста брзо заморио својим боравком у Бугарској. И поред његове оданости Ирени, недостајао му је Цариград. Жално је, по речима песника, „драги дим отаџбине”, било му је досадно у влажној и жалосној земљи куд га је судбина довела. Затим, осећао се стар, болестан; било му је потребно да живи у једном месту „где се налазе лекови и болнице”; сећао се такође како су му већ пре много година принцепа и њен син обећали да ће му изградити да буде примљен у манастир Светог Ђорђа Манганског. Не без устезања, он затражи отпуст, помињући своју дугу и часну службу, молећи као једину милост да га врате у Византију, где ће и даље, у палати коју је Ирена увек тамо имала, припадати њеној кући. „Ја не бих хтео, говорио је он, да мењам положај ни да се удаљавам; ја никако не желим растајак, изгнање.” Али њему је био потребан одмор, а принцези су требали млади и снажни службеници. Он је дакле молио за једно пристojно уточиште. „Ја не тражим никакву раскош, тражим само да имам од чега живети.”

Његова је жеља била услишена. Године 1152., он се врати у Византију, и тада, како је требало живети и како је од цара зависно његов улазак у

Мангански Манастир, наш се песник окрете Манојлу. Владар се дуго оглушавао о преклињања беднога књижевника, и овај се горко жалио да василеус неће ни да погледа његове стихове. Ипак најпосле, може бити захваљујући Ирешином помиловању, он доби, после дугог наваљивања и често обманутих нада, доходак о коме је сањао. Око 1156. г., он уђе у Мангански Манастир; од тада је тамо живео, пишући једнако стихове за своје моћне заштитнике, и сачувавши, изгледа, дубоку приврженост према севастократорки. Он јој је писао да је извести о своме здрављу, о операцијама које је морао да издржи; и без сумње се надао да ће на тај начин добити какав нов знак њене обичне дарежљивости. Он је умро у том манастиру, вероватно мало после 1165. — његова последња песма је од те године; — и ма шта се могло мислити о човеку, његов живот је у сваком случају врло занимљив, колико што нам показује у каквом су положају били књижевници у Византији, толико и што нас упознаје с том меланхоличном Иреном, принцем књижевно образованом и заштитницом књижевника, коју је један од њених штићеника лепо назвао „сиреном речитости.“

Нису ови дворски песници занимљиви само по несталности своје судбине; још су занимљивији по своме таленту.

У својим сатиричним дијалозима, у памфлетима, у епиграмима, Теодор Продром, кад не мисли да ласка има духа, жара, довољно да каткад подсећа на Лукијана. Он има стила, и поред извештачених обрта у којима се његова мисао сувише често и радо јавља; он има љупкости, и поред дужине која кварн готово сва његова дела. Он најзад има оригиналности, која јако одудара од наведеног и званичног стила тога доба. И поред општења с великима, Теодор Продром, занета, није нимало светски човек. Он не тежи дворском господству, нити се његов језик потчињава крутим и одмереним облицима отменог изражавања. Он

је с народским и суровим одушевљењем осуђивао неколико смешних страна од којих су патиле нарави његовога доба. У своме дијалогу, названом *Целат или Лекар*, он је оштро шибао рђаве лекаре, шарлатане којих је Цариград био пун; у *Амарантос или љубав једног старца*, он је шаљиво испричао историју сироте младе девојке осуђене да пође за старог богатог мужа. На другом месту, исмејао је незналице који се издају за књижевнике, будале који се, да би изгледали као филозофи, никад пред светом не показују друкчије него са свеском Платона у руци, звекане који, носећи дуге браде, уображавају да ће тако стећи изглед врло учених људи. Исто се тако шаљиво с мало зрелим мужевима који се жене сувише младим женама, с остарелим блудницама које од свег срца шаље Керберу, али питајући се да ли ће паметно псето хтети да загризе њихову жилаву кожу; и у свему томе има оштро и забавно запажање стварности, које даје његовим песмама неоспорне важности за историју друштва, а нарочито књижевног друштва тога доба.

Али Продром се није само забављао сликајући обичаје свога времена или настраности својих другова у књижевности. Њему сем тога дугујемо популарнија дела, његове песме на просто-грчком, где још разузданији песнички жар, слободнији језик, грубље изражавање показују колико је тај заједљиви и весели песник близу народа. Има ту, снимљених са самог свакодневног живота у Цариграду, у суседству оних ситних заната који испуњавају престоничке улице, слицица пуних веома поучне и забавне истине и искрености. Ево на пример историје срећнога крпе.

„Имам за суседа једног крпу, неку врсту надри-обућара: то је љубитељ добрих залогаја, весео брат. Чим види да зора свиће: „Сине, каже он, мети воду да проври. На, дете моје, ето ти новац да купиш шкембиће, а ево ти за влашки сир. Дај ми да доручкујем пре но што почнем да ударам

пенцета." Кад је смогао шкембиће и сир, сипају му четири пуне чаше вина: он пије и подригује, затим му сипају још једну. А кад дође време ручку, он баца свој капут, даску, шиљо, нож и кајиш, и каже својој жени: „Газдарице, постави сто. Прво изнеси кувану говеђину, друго рибли ђувеч, треће паприкаш, и гледај да не искипи." Кад се јело изнесе, он се умије и седне за сто. А ја, тешко мени! Кад се окренем и кад га видим како седи за пуним столом, вода ми пође на уста и тече као поток. Што се њега тиче, он се кљука и гута оно што су му скували. Ја идем горе доле, бројећи стопе мојих стихова: он, он се напије слатког вина из велике лимене чаше. А ја, ја тражим јамб, јурим за спондејем, тражим шirik и друге метре. Али шта ми помажу ти метри кад ме мори глад? Какав славан занатлија тај крпа! Он пре ручка чита своју молитву, и почне да жваће."

Ево их сад: тербари чија вика одјекује цариградским улицама, продавац сурутке који, с тиквом на леђима, иде вичући из гласа: „Жене, узмите сурутке," и продавац тканина и млинова за бибер, који шета своју робу улицама вичући: „Госпође и раднице, добре домаћице, приђите, узмите тканине за засторе и моје млинске да мељете ваш бибер." Ту је улични кројач, кога довикују: „Овамо, мајсторе! Оди вамо! окрпи ми хаљину и узми што је твоје", или носач који тегли по цео дан, а који, увече, добије „добар комад, пуну чашу вина и добар оброк паприкаша." Ту су разговори код некарке: „Госпођо, госпа некарка, ја нисам ваш муж, али, дете, дајте ми да грицкам мало тога лепог белог хлеба." Укратко, ту врви један фамилијарни Цариград, жив и густо насељен, врло различит од дворског света. И то је двострука занимљивост дела Пиродромових и њему сличних, што поред њихових пригодних песама, које нас тако упознају са животом високога друштва у доба Комнена, њихове народске песме допуштају нам да назремо један сасвим друкчији, а не мање занимљив, изглед

тога друштва о коме бисмо без њих једва и слу-
тили.

И то није све. Још рано, у византиском цар-
ству, поред књижевног грчког, употреба је ство-
рила један прост језик, мање одмерен, слободни-
јег израза, необично богатог и изразитог речника.
Писци пуристе из доба Коминена, они који су уобра-
жавали да су у својим делима постигли атичку
умереност, природно да су осећали само презирање
спрам тог народског и мало отменог грчког. Ве-
лика је заслуга Теодора Продрома што је том про-
стом језику начинио места у књижевности и по-
стигао да га приме чак и велике личности које
су га читиле. Свакојачко, он се најчешће служио
класичким грчким, којим је, уосталом, врло до-
бро владао. Али каткада, да би забавио, да би
својим забелешкама из народа дао више реализма,
а својим комичним причама више хумора, он се
није устезао да зајми из народног језика, и у томе
је он вештак.

Види се да Теодор Продром, кад је био тако
горд што је научник, образован човек, књижевник,
кад се с извесном сујетом поносио својим тален-
том, у главном није грешио. И тај безазлени по-
нос прилично допуњује његову слику као књижев-
ника. Он је на неком месту доста шаљиво поредио
с великим проповедницима, „с новим следбени-
цима Мојсија и новим Аронима, који грме као
Јован, говоре извишеним говором као Павле, и
увек имају у устима Свето Писмо“, сироте књи-
жевнике, „робове материје, принуђене да жртвују
суштину свога живота, да се потчине тапштим обичајима света, и који посвећују филозофији време
које могу да откину од својих обавеза.“ Осећа се
да је он попосит што је један од тих људи, да себе
у главном доста цени што оно што је постигао ду-
гује своме перу и своме дару. И заиста, изгледа
да су његови савременици врло ценили његова
дела. Видело се каквим ласкавим речима говори о
њему његов сабрат, песник млетачког рукописа.

На другом месту, назван је „филозофом“, „славним међу мудрацима“. Ма какве биле беде његовог живота, судбина је доделила његовом књижевној самољубљу извесне накнаде доста лепе, и које је заслужио.

V

Живот му, ако му је веровати, није дао много других. Свима његовим невољама за које већ знамо, сиротињи, болести, незгодама, треба додати још једну невољу. Он је био ожењен, и то рђаво ожењен. Био је узео девојку из добре куће, од које је имао четворо деце. Али то је била жена рђаве и цандрљиве нарави, огорчена уз то бедом и бесна што је пошла за своју неприлику. Зато су у кући биле честе свађе; а како је госпођа имала лаку руку, шамари су, уз пребацивања, надали као киша. Продром, који се не јако бојао, тешко се излазећи из куће и ндући по крчмама. Али повратак у стан био је мучан, и песник се понекад прилично рђаво провео. Истина, зато су му ове домаће распре дале материјал за један комичан снев намењен да забави цара. То нам је дело сачувано: то је састав на простом језику, сасвим јединствене врсте у целој грчкој књижевности. Вероватно је, без сумње, да је у предмету који је дао толико призора комедији, песник пустио на вољу своје песничком заносу, и да би било неразумно буквално схватити све појединости једне приче очевидно дотеране до карикатуре. Али је дело при свем том врло занимљиво по свему што нам показује из домаћег живота скромних грађана у Византији XII века.

„Господару, почиње песник, изгледајући као да се жали, мене мори бескрајна туга, тешка жалост. Ја имам једну непријатну болест, један бол, те какав бол! Кад чујете реч болест, немојте замисљати не знам шта. Немојте мислити да ми је израстао рог на сред чела, да патим од какве срчане

болести, од запаљења, од перитонитиса. Не! бол који трпим, то је зла и цандрљива жена." Она без престанка обасипа сиротог човека увредама и немеванјем. „Господине, ви нисте уредни. Шта! Господине. Како велите? Шта сте донели, Господине, Господине, шта сте купили? Какву сте ми хаљину, какво одело поручили? Какву сте ми сукњу поклонили? Ја никад нисам видела ускршњег поклона. Провела сам с вама дванаест година беде и оскудице, и нисам никад понела свилену хаљину, никад нисам имала прстена на прсту, никад гривне којом би се могла накитити. Никад нисам ушла у купатило а да отуда не изађем растужена. Никад се нисам заситила једнога дана, из страха да не гладујем два."

Једном сасвим женском противречношћу, госпођа затим пребацује своме мужу и за поклоне које јој је могао понекад учинити: „Знате добро хаљину што сте ми донели: узмите је натраг. Узмите и мој свилени огртач, и моју високу капу, и моју жуту хаљину са крупним шарама. Поклоните их некоме, продајте их, дајте их коме хоћете". Затим долазе пребацивања због стања куће. „Ви сте се настанили у мојој кући, а не водите никакве брига о њој. Мермер се искварио, таванице падају, препови су поломљени, кров иструлино, зидови порушени, башта запарљожена. Ни једног украса није остало, ни гипса, ни лепа, ни мраморне калдрме. Сва су врата остављена, решетке скидане, резе леже у башти. Нисте наместили ни једна врата, нисте поправили ни једну даску, чак ни преко зиме. Нисте дали да се метне цреп, ни да се подигне зид, нити сте позвали зидача да га оправн. Нисте купили ни једног ексера да га закуцате у врата." У тој рабатној страћари, жена врши све послове, негује децу, тка одело, води рачуне, трчи замара се, батрга се док муж проводи време тумарајући и добро једући. И ту су, најзад, жалбе што је тако рђаво удата. „Погледајте ме само, пријатељу, хоћете ли? Ја сам била угледна личност, а

ви амалин; ја сам била племенита рода, а ви си-
ромашан грађанин. Ви сте лежали на асури, а ја у
постељи. Ја сам имала мираз, а ви ни пребијене
паре. Ја сам имала сребра и злата, а ви дуге од каце,
једне наћве и један велики котао. Па лепо онда!
ако вам се допало да преварите, заведете и узмете
једну жену, требало је да се обратите себи равној,
ћерки каквог механиције, каквој девојци без пет
пара, ћопавој и пегавој, или каквој неотесаној цури
из предграђа. Али зашто сте мене обманули, мене
бедно сироче, зашто сте ме гонили вашим сале-
тањем и вашим заводничким речима?

Узалуд муж обара главу под овом бујинцом
прекора и стара се да умири његову раздражену
половину. Госпођа плаче, чупа косе, гребе образе,
Госпођа се дури и одједном, шчепавши децу и
преслицу, побегне у своју собу и закључа се хер-
метички.

Такви се призори непрестано ређају, и неки
достичу хероикомичне размере. Једнога дана,
Продром се врати кући, он је гладн. „Био ми је
празан стомак, нисам био попио моје омиљено
пиће (нећу да кријем моје мане, то је погрешка у
коју често падам), био сам рђаво расположен, гру-
бо сам је ословио, а она ми заинтачи својим обич-
ним прекорима. „Ја нисам ваша робинја, викну она,
ни ваша слушкиња. Како смете да дигнете руку на
мене? Како вас није стид?“ И онда настане читав
низ псовки, на које би песник у први мах најрадије
одговорио шамарима; али он познаје своју жену,
и разумно помисли: „За спас своје душе, Про-
дроме, седи и ћути. Храбро сноси све што ти каже.
Јер ако је удариш, ако је тучеш, и ако је повре-
диш, како си ти мали, стар и слаб, она ће се устре-
мити на тебе, гураће те испред себе, и ако те удари,
може те лако премлатити.“ Најпосле инак љутина
надвлада; он дохвати дршку од метле; али тада
Госпођа побегне и затвори се. „У мојој љутини,
шчепам дршку од метле и станем да ударам у
врата свом жестином. Нашавши једну рупу, ја уву-

чем крај моје дршке од метле. Али моја жена скочи, пичепа га, вуче унутра, а ја вучем напоље. Видећи да сам ја јачи, и опазивши да је вучем себи, она пусти дршку, отшкрине врата, и ја се опружим по земљи колико сам дуг." Она му се онда руга, и после нове кише од грдње, она опет уђе у своју собу и опет се затвори. А дотле је си-ромах човек једнако гладан; али Госпођа држи кључеве од ормана. Он се дотле помири с мишљу да легне, убеђен без сумње, према пословици, да „ко спава руча", кад му одједном, за време сна, леп мирис од паприкаша заголица нос. Он скочи и види постављен сто, и целу породицу за вечером. Али њега нико не зове. Онда се он присети. Преруши се, и, обучен у словенско одело, с капом од црвене вуне на глави, с дугим штапом у руци, он стане испред прозора и почне викати: „Милост, госпођо, смиљујте се! Уделите, ја сам без крова". Деца, која га нису познала, хоће да отерају просјака батинама и каменицама. Али жена, која је разумела, каже им: „Пустите га, то је један сиро-машак, један просјак хаџија."

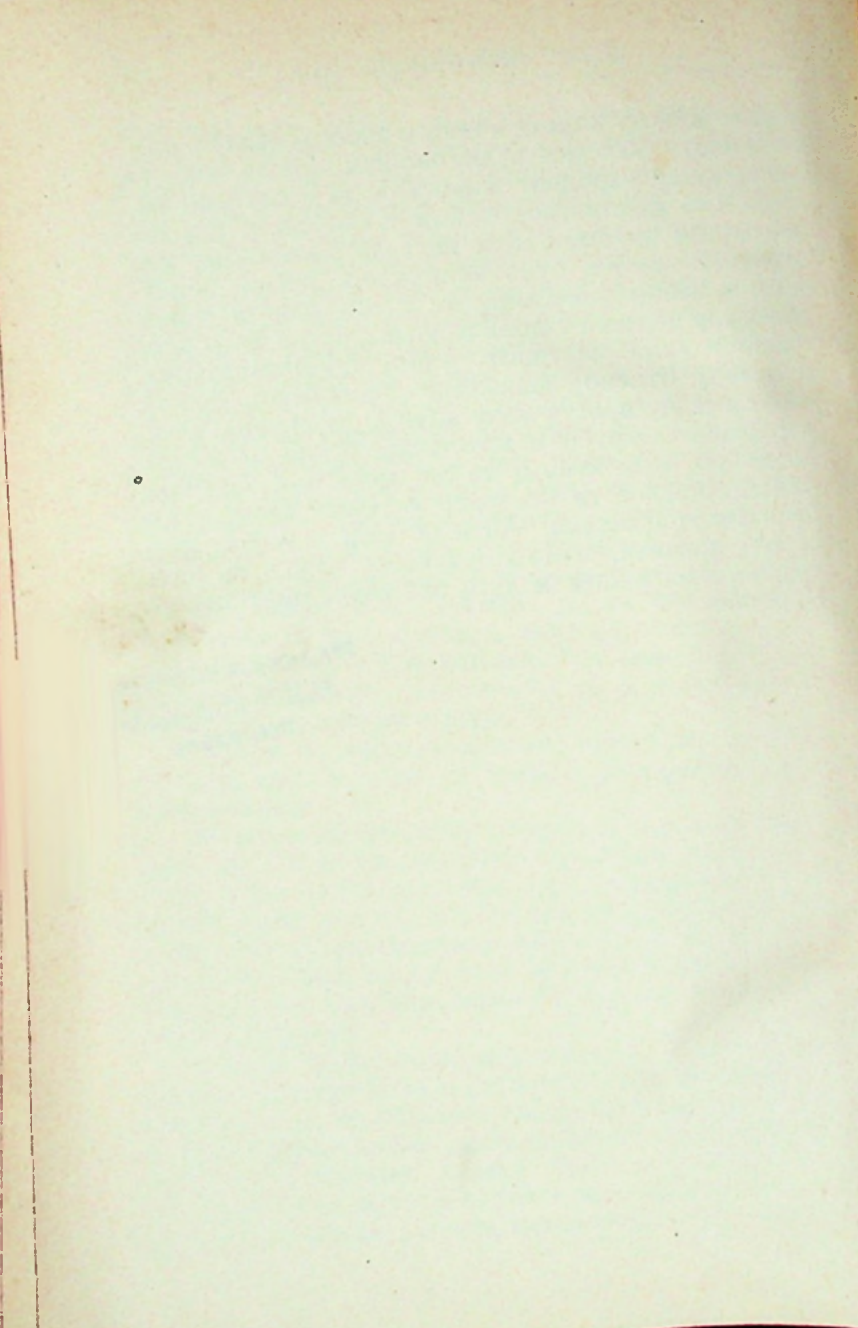
Начине му места за столом, изнесу му чорбу, усољено месо, и та толико жељена јела поврате му расположење.

И сво закључка пева. „Такве су, увенчани вла-дару, муке које сам претрпео од цандрљиве и пакосне жене. Ако дакле, Господару, не допустите да осетим вашу милост, ако не обаспете даровима и поклонима ту незајажљиву жену, страх ме је, бо-јим се, стрепим, да ћу бити прерано убијен, и да ћете ви тако изгубити вашег Продрома, најбољег вашег дворанина."

У овом спеву, свакојачко, има добар део про-извољне претераности и смешне крајности чиме се писац нада да ће забавити свог узвишеног покровитеља, и ја не мислим да ту треба строго тражити тачну слику домаћег живота Теодора Продрома. Али у том делу друго је нешто важно. Према двор-ским свечаностима, сјајном, царемонијалном и над-

меном животу који се водио у царској палати, према животу светских људи, оно нам даје да назремо један кутак народног живота, и да наслутимо колико има живописности, боје и слободе у том византиском друштву, које ми радо замишљамо као строго етикетно, пуно поштовања према обичајима и лепом понашању. И, у том животу једног дворског песника у доба Комнена, чудна је то противност која насупрот једној севастократорки, паметној, отменој, књижевно образованој, ученој, ставља једну просту жену која је цандрљива, виче, изражава се грубо и простачки, брине се једино да добро води кућу и да све држи под папучом, блиску рођаку, са неколико особина мање, оним великим грађанкама VIII и IX века с којима смо се већ познали, и од којих ће се изродити онај снажни народ који је дуго био снага Византиског Царства.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСНОВАЦ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

ПО 930.85

ДИЛ Ш.

Византиске слике. 2

ЛЕКОВИЋ

000027291

COBISS ©